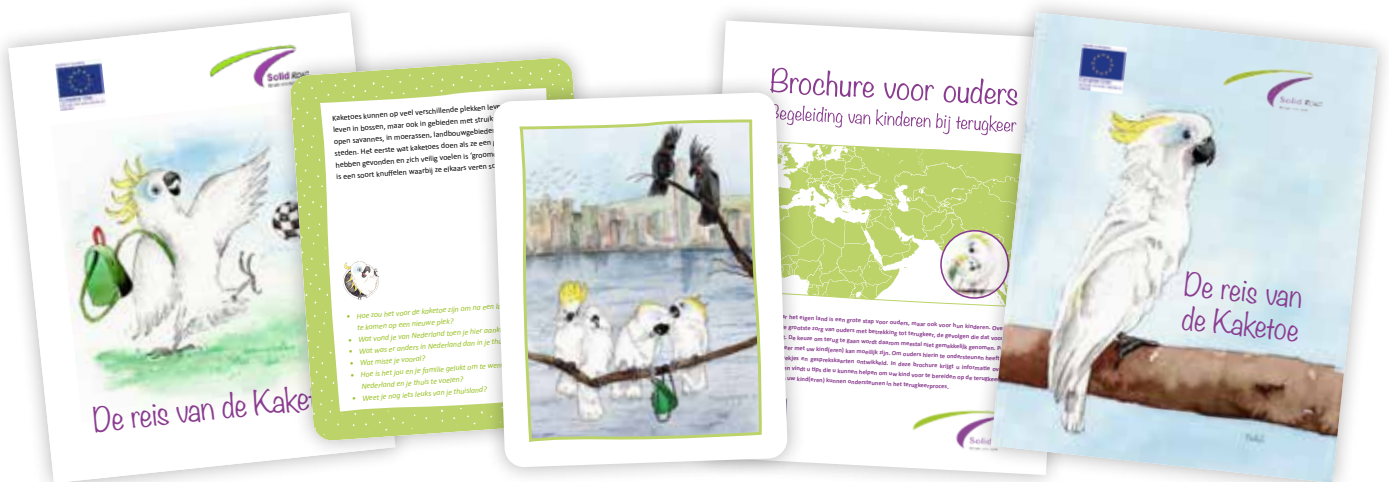

Terug met veerkracht

Handleiding bij de Toolkit 'De reis van de Kaketoe'

Voor professionals die betrokken zijn bij de terugkeer van asielzoekersgezinnen met minderjarige kinderen

Esther Smit, Solid Road

Migratie in beweging

Europese Unie
het fonds voor asiel, migratie en
integratie

COLOFON

Deze handleiding is een uitgave van Solid Road en is tot stand gekomen met financiële steun vanuit het Europese AMIF Fonds (fonds voor Asiel, Migratie en Integratie).

Auteur: Esther Smit

Vormgeving: KliK! (www.jesklikt.nl)

Illustratie omslag: Nel van Weenen

Contactgegevens:

Solid Road

Nijmegen

Telefoon: 06-27480885

info@solidroad.nl

www.solidroad.nl

© 2020 Solid Road, Nijmegen

Niets uit deze uitgave mag vermenigvuldigd worden en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Solid Road.

Terug met veerkracht

Handleiding bij de Toolkit 'De reis van de Kaketoe'

Voor professionals die betrokken zijn bij de terugkeer
van asielzoekersgezinnen met minderjarige kinderen

INHOUD

1. Inleiding	6
1.1 Het belang van de begeleiding van kinderen en hun ouder(s) bij terugkeer	7
1.2 Inhoud van de Toolkit	8
1.3 Gebruik van de Handleiding	10
Routekaart	12
2. Randvoorwaarden voor duurzame terugkeer van asielzoekers-kinderen uit gezinnen	13
2.1 Inleiding	13
2.2 Richtlijnen voor het vaststellen van randvoorwaarden van kinderen uit gezinnen	13
2.3 Het terugkeerplan	20
3. Risicofactoren en beschermende factoren	22
3.1 Inleiding	22
3.2 Risicofactoren	22
3.3 Bronnen van veerkracht	23
3.4 In kaart brengen van risicofactoren en beschermende factoren bij terugkerende asielzoekerskinderen	25
4. Begeleiding van asielzoekerskinderen bij terugkeer	27
4.1 Inleiding	27
4.2 Kindvriendelijke informatie over de terugkeer	27
4.3 Psychosociale begeleiding bij terugkeer	29
4.4 De kinderboekjes en gesprekskaarten	30
4.5 Uitgangspunten bij het gebruik van de kinderboekjes en gesprekskaarten	31
4.5.1 Veiligheid, verbinding en hoop	31
4.5.2 Samenwerking met ouders, een gezinsbenadering	34
4.5.3 Aandacht voor de stem en regie van het kind	36
4.5.4 Aandacht voor het rouwproces van terugkerende asielzoekerskinderen	37
4.5.5 Rekening houden met de voorwaarden voor kindvriendelijke communicatie	38
4.5.6 Maatwerk, aansluiting bij (de situatie van) het kind	42
4.5.7 Voor kom nieuwe stress of re-traumatisering	44
4.5.8 Meenemen van de stem van het kind in het opstellen van het terugkeerplan	45
4.6 Afscheid	46
4.7 Overdracht van school	46

5. Begeleiding van de ouders	48
5.1 Inleiding	48
5.1.1 Uitgangspunten bij de begeleiding van asielzoekersouders	49
5.2 Praktische handvaten voor ouders voor de begeleiding van kinderen bij terugkeer	50
5.2.1 Het vergroten van kennis over psychosociale aspecten van terugkeer bij kinderen	50
5.2.2 Handvaten voor ouders om terugkeer te bespreken met hun kinderen	51
5.3 Het vergroten van de kwaliteit van de opvoedingsomgeving	53
5.3.1 Het versterken van (bronnen van) veerkracht van ouders	53
5.3.2 Versterken van de ouder-kindrelatie	56
6. Opvoeding in asielzoekersgezinnen	60
6.1 Inleiding	60
6.2 De invloed van migratie op opvoeding	60
6.3 Cultuurverschillen op het gebied van ontwikkeling en opvoeding van kinderen, waarden, communicatie, en omgaan met 'trauma'	62
7. Monitoring en begeleiding in land van herkomst	65
7.1 Inleiding	65
7.2 Begeleiding in land van herkomst	66
7.3 Capaciteitsopbouw	70
8. Een multidisciplinaire aanpak	73
Dank!	81
Literatuurlijst	82
Bijlage 1: Randvoorwaarden voor duurzame terugkeer van asielzoekerskinderen uit gezinnen	88
Bijlage 2: Risicofactoren	92
Bijlage 3: Beschermende factoren	97
Bijlage 4: Overzicht risicofactoren en beschermende factoren	99
Bijlage 5: Formulier risicofactoren en beschermende factoren	102
Bijlage 6: Overzicht gespreksvoering met kinderen	104
Bijlage 7: Mogelijke symptomen en reacties van kinderen ten gevolge van de terugkeer	105
Bijlage 8: Kenmerken collectivistische versus individualistische cultuur	106
Bijlage 9: Monitoring checklist	109

1. Inleiding

Het realiseren van duurzame, en zo mogelijk zelfstandige, terugkeer van uitgeprocedeerde asielzoekersgezinnen, is een belangrijk onderdeel van het Nederlandse en Europese migratiebeleid. In het Verdrag inzake de rechten van het Kind is vastgelegd dat 'bij alle maatregelen waarbij kinderen betrokken zijn de belangen van het kind de eerste overweging moeten vormen.' Hier wordt aan toegevoegd dat, wanneer een beslissing een grote impact heeft op kinderen, er extra aandacht moet zijn voor de bescherming van het kind en voor het opstellen van zorgvuldige procedures voor het meenemen van de belangen van het kind.¹

In de praktijk blijkt echter dat asielzoekerskinderen in families stelselmatig over het hoofd worden gezien in het terugkeerproces.² Over het algemeen worden de kinderen gezien als verantwoordelijkheid van de ouders, en richt de ondersteuning bij terugkeer van gezinnen zich met name op inkomensgenererende activiteiten. Gezien de kwetsbaarheid van de meeste kinderen uit asielzoekersgezinnen, en de impact van terugkeer, is het nodig dat er meer specifieke aandacht komt voor de begeleiding van deze kinderen bij terugkeer, de bescherming van hun rechten en belangen, en de monitoring van hun welbevinden na terugkeer.

Om hier een bijdrage aan te leveren heeft Solid Road, met subsidie van het Asiel, Migratie en Integratiefonds (AMIF) en van de Dienst Terugkeer en Vertrek, de Toolkit 'De reis van de kaketoetoe' en bijbehorende handleiding ontwikkeld.

De Toolkit is ontwikkeld binnen het project The Green Way van Solid Road, als vervolg op de eerder ontwikkelde Toolkit voor de begeleiding van Armeense kinderen bij terugkeer. Bij het gebruik hiervan werd bevestigd dat de specifieke aandacht voor de begeleiding van (Armeense) asielzoekerskinderen voorafgaand en na terugkeer, essentieel is om ontwikkelingsschade na terugkeer zoveel mogelijk te voorkomen. Ook zagen we dat de aandacht voor de belangen van het kind voorafgaand en na terugkeer, in combinatie met een integrale aanpak, bijdraagt aan duurzame terugkeer van gezinnen.

Voor de doorontwikkeling van de Toolkit, en het schrijven van deze handleiding, is gebruik gemaakt van de ervaringen die door Solid Road zijn opgedaan in de begeleiding van (Armeense) gezinnen bij terugkeer. Daarnaast is uitgebreide literatuurstudie gedaan, is gekeken naar aanwezige 'good practices' op Europees niveau, heeft er een expertmeeting met ketenpartners plaatsgevonden, en is gesproken met asielzoekersgezinnen van verschillende nationaliteiten. Er is geprobeerd om niet 'opnieuw het wiel uit te vinden', maar om zo veel mogelijk gebruik te maken van al ontwikkelde kaders, interventies en methodieken. In de bibliografie en het dankwoord worden deze allemaal genoemd.

Het doel van de Toolkit en deze handleiding is om zowel praktische handvaten, alsook theoretische onderbouwing aan te bieden met betrekking tot:

- De bescherming van de rechten en belangen van terugkerende asielzoekerskinderen uit gezinnen.
- De psychosociale begeleiding van terugkerende asielzoekerskinderen uit gezinnen.
- Het bieden van kindvriendelijke informatie over de asielprocedure en terugkeer.
- Het begeleiden van ouder(s) bij het bespreken van terugkeer met, en bieden van ondersteuning in het terugkeerproces aan, hun kinderen.
- Het versterken van (bronnen van) veerkracht van zowel kinderen als ouders voorafgaand en tijdens het terugkeerproces.
- De aandacht voor de stem van het kind tijdens het terugkeerproces.

In de volgende paragraaf zal uitgebreider ingegaan worden op het belang van de begeleiding van kinderen en ouder(s) bij terugkeer. In paragraaf 1.2 en 1.3 zullen vervolgens de inhoud van de Toolkit en het gebruik van de Handleiding worden besproken.

1.1 Het belang van de begeleiding van kinderen en hun ouder(s) bij terugkeer

Terugkeer naar het land van herkomst is voor betrokken kinderen een ingrijpende gebeurtenis. De meeste asielzoekerskinderen zijn al langere tijd in Nederland wanneer er besloten wordt om terug te (moeten) keren, en voelen zich verbonden met de Nederlandse samenleving door o.a. school en vrienden. Ouders hebben zich over het algemeen gericht op een verblijf in Nederland, en kinderen hebben hard hun best gedaan om in Nederland te integreren. Vaak ervaren de kinderen weinig binding meer met land van herkomst. Hun beeld van land van herkomst is in veel gevallen negatief gekleurd door de asielprocedure, en door verhalen van hun ouders. Daarnaast zijn kinderen uit asielzoekersgezinnen vaak extra kwetsbaar vanwege langdurige blootstelling aan meerdere risicofactoren, zowel tijdens de migratie alsook tijdens de asielprocedure.³ De lange periode van onzekerheid en wachten heeft er bovendien in veel gevallen toe geleid dat de veerkracht van zowel kinderen als ouders is afgenomen. Wanneer gezinnen terug moeten keren verloopt zowel het terugkeerproces als de re-integratie daardoor veel moeizamer.⁴

Vanwege hun over het algemeen verhoogde kwetsbaarheid is ondersteuning van deze kinderen bij terugkeer extra belangrijk. Daarnaast is een goed voorbereide terugkeer belangrijk om (nieuwe) risicofactoren te minimaliseren zoals: onzekerheid over hun toekomst, (verdere) leerachterstand en sociale isolatie.

Onderzoek naar de impact van terugkeer op het psychosociale welbevinden van Albanese kinderen laat zien dat ‘voorbereiding van gezinnen op terugkeer en de betrokkenheid van kinderen in het terugkeerproces significant effect had op het psychosociale welbevinden van de kinderen’.⁵ Dit wordt ook benoemd door de internationale ontwikkelingsorganisatie Save The Children. Zij geven aan dat de rechten van het kind op het gebied van terugkeer en re-integratie meer aandacht moeten krijgen, en dat kinderen een stem moeten krijgen in het terugkeerproces.⁶

Asielzoekerskinderen een stem geven helpt om hun situatie en noden beter te begrijpen, en om de hulp hierop aan te laten sluiten. Daarnaast draagt kindparticipatie bij aan het opbouwen van veerkracht doordat kinderen ervaren dat ze invloed hebben en ze zich gehoord voelen. Ook helpt participatie de kinderen om de beslissingen rondom terugkeer beter te begrijpen en, wanneer hun belangen en mening inderdaad meegenomen worden, om deze beter te accepteren.

Asielzoekerskinderen die terugkeerden vanuit Europa naar Afghanistan geven aan dat hun belangrijkste behoeften rondom de terugkeer waren: informatie over de (situatie in land van) terugkeer, toegang tot onderwijs en psychosociale begeleiding tijdens en na het terugkeerproces.⁷

1. UNHCR (2013)

2. UNICEF (2019)

3. Kalverboer, M.E. & Zijlstra, A.E. (2008)

4. Vitus, K. (2011)

5. Vathi, Z. & Duci, V. (2016)

6. Save the Children International (2018)

7. Guillaume, M., Majidi, N., Samuel Hall (2018)

Naast de aandacht voor de kwetsbaarheid van asielzoekerskinderen wordt in veel onderzoeken ook gesproken over de veerkracht van deze kinderen. Als een kind goed gezond en veerkrachtig is, dan is terugkeer en aanpassing in land van herkomst gemakkelijker.

Een belangrijke bron van veerkracht bij kinderen is de steun van een ouder. Steun van ouders en de kwaliteit van de opvoeding(somgeving) zijn belangrijke beschermende factoren die bijdragen aan het voorkomen en verminderen van psychosociale problemen bij asielzoekerskinderen, zowel voor als na terugkeer.⁸ Asielzoekerskinderen die traumatische ervaringen hebben meegemaakt hebben een hoger risico op (langdurige) psychosociale problemen en ontwikkelingsstoornissen. De kans hierop kan aanzienlijk verkleind worden wanneer er sprake is van ondersteuning van ouder(s), een positieve en veilige opvoedomgeving en veilige hechting. Omgekeerd is het risico juist groter wanneer er sprake is van ontbrekende steun van ouders, bijvoorbeeld door eigen traumatisering.⁹

De veerkracht van ouders is echter vaak afgenomen door (pre-)migratie-factoren en door de asielperiode in Nederland. Het bieden van ondersteuning en veiligheid aan hun kinderen bij terugkeer is voor de ouders van asielzoekerskinderen over het algemeen een uitdagende opgave. Bij veel ouders is het praten over-, en begeleiden van hun kinderen bij, de terugkeer bovendien erg moeilijk. Ondersteuning van ouders is daarom een essentieel onderdeel in de begeleiding van kinderen bij terugkeer. In de Toolkit en bijbehorende handleiding wordt aandacht gegeven aan zowel de (psychosociale) begeleiding van kinderen tijdens het terugkeerproces, alsook van de ouders.

1.2 Inhoud van de Toolkit

De Toolkit 'De reis van de kaketoetoe' is ontwikkeld om de belangen van begeleide asielzoekerskinderen mee te nemen in het terugkeerproces, en om kinderen (en hun ouders) op een kindvriendelijke manier te informeren en te begeleiden bij de terugkeer naar land van herkomst.

Er zijn veel verschillende factoren die invloed hebben op de psychosociale gezondheid van terugkerende asielzoekerskinderen. Om de effectiviteit van preventieve interventies gericht op het voorkomen van ontwikkelingsschade bij asielzoekerskinderen te verhogen, is het belangrijk om oog te hebben voor de complexiteit van de context waarbinnen (terugkerende) asielzoekerskinderen zich moeten ontwikkelen.¹⁰ In de Toolkit wordt daarom rekening gehouden met de invloed van zowel pre-migratie, migratie als remigratie factoren. Daarnaast is er aandacht voor zowel individuele kindfactoren, alsook omgevingsfactoren, zoals familie, vrienden, school en cultuur.

De Toolkit bestaat uit de volgende onderdelen:

1. Een kinderboekje voor jonge kinderen (van ± 6 - 9 jaar) met daarbij behorende 'roadmap'.
2. Gesprekskaarten en kinderboekje voor oudere kinderen/tieners (van ± 10 - 12 jaar).
3. Brochure voor ouders

Hierna zullen de verschillende onderdelen kort worden toegelicht.

Kinderboekjes en gesprekskaarten

Het doel van de kinderboekjes en gesprekskaarten is om kindvriendelijke informatie te bieden over de terugkeer. Daarnaast ligt de focus op het in kaart brengen en versterken van (bronnen van) veerkracht om de risicofactoren het hoofd te bieden.

Op basis hiervan is er gekozen om door middel van de kinderboekjes en de gesprekskaarten aandacht te geven aan:

- Het verstrekken van informatie over de asielprocedure en terugkeer.
- Het verstrekken van informatie over basisbehoeften als veiligheid, huisvesting, scholing, toegang tot zorg.
- De mogelijkheid om invloed uit te oefenen, aandacht voor de stem van het kind.
- De eigen coping mechanismen van kinderen, oftewel wat heeft hen kracht gegeven en wat geven zij zelf aan als helpend om de terugkeer minder ingrijpend te laten zijn.
- Het versterken van de ouder-kind relatie en van de gezinscohesie.
- Het versterken van de sociale en culturele identiteit van het kind.
- Zowel de verbinding met het land van herkomst, alsook de verbinding met Nederland.

Om met kinderen in gesprek te gaan over de terugkeer en hen voor te bereiden op de terugkeer wordt er gebruik gemaakt van het verhaal en de metafoor van de kaketoetoe. Naast dat de kaketoetoe gebruikt wordt als metafoor om daardoor makkelijker over de terugkeer te kunnen praten, dient de kaketoetoe ook als steunfiguur. De naam van deze handleiding 'Terug met Veerkracht' refereert zowel aan de focus van de Toolkit op het versterken van de veerkracht van teruggekeerde kinderen, alsook aan de metafoor van de kaketoetoe die als een rode draad door de kinderboekjes en gesprekskaarten heen loopt.

Voor jonge kinderen is er een (voorlees)verhaal met vragen en opdrachtjes. Aan het boekje is een 'roadmap' toegevoegd. Op deze weg kunnen kinderen, d.m.v. het plakken van bijgevoegde stickers, aangeven welke opdrachten van het boekje ze al gemaakt hebben. Dit maakt het voor hen leuker om met het boekje bezig te zijn, en het maakt het terugkeerproces voor hen overzichtelijker. Daarnaast kan deze 'roadmap' door ouders/professionals gebruikt worden om op een laagdrempelige manier met kinderen in gesprek te (blijven) gaan over de terugkeer.

Voor oudere kinderen/tieners zijn er, naast een informatieboekje, gesprekskaarten ontwikkeld. Door middel van deze kaarten kan er op een laagdrempelige manier met kinderen in gesprek gegaan worden over de terugkeer, en kunnen hun belangen en eventueel aanwezige risicofactoren t.a.v. de terugkeer in kaart worden gebracht.

Zowel de kinderboekjes als de gesprekskaarten bestaan uit vier delen: 'Dit ben ik samen met mijn familie', 'De vlucht en tijd in Nederland', 'Afscheid van Nederland', 'Terug in het thuisland'. In hoofdstuk 4.3 wordt uitgebreider ingegaan op de inhoud en het gebruik van de kinderboekjes en gesprekskaarten.

8. Daud e.a. (2008), Fazel, M. & Betancourt, T.S. (2018), Zevulun, D. (2017)
 9. Fegert, J.M. e.a. (2018), Van Ee, E. (2013)
 10. Fazel, M. & Betancourt, T.S. (2018)

Brochure voor ouders

In de brochure voor ouders wordt laagdrempelige informatie gegeven over psychosociale aspecten van terugkeer bij kinderen, en worden tips gegeven voor het voorbereiden van kinderen op terugkeer. Daarnaast wordt uitgelegd aan ouders hoe zij de kinderboekjes en de gesprekskaarten kunnen gebruiken, en van wie ze daarbij steun kunnen krijgen.

1.3 Gebruik van de handleiding

De handleiding voor professionals geeft informatie en achtergrondkennis over het meenemen van de rechten en belangen van het kind tijdens het terugkeerproces, de begeleiding van kinderen (en hun ouders) bij terugkeer, en over het gebruik van de Toolkit.

De handleiding is opgebouwd uit drie delen (die met kleur zijn aangegeven):

1. Randvoorwaarden voor duurzame terugkeer van asielzoekerskinderen.
2. Psychosociale begeleiding van asielzoekerskinderen en hun ouders tijdens de terugkeer.
3. Monitoring en begeleiding bij de re-integratie na terugkeer.

Daarnaast is er een extra hoofdstuk toegevoegd waarin besproken wordt hoe een multidisciplinaire aanpak rondom de begeleiding van asielzoekerskinderen bij terugkeer er uit zou kunnen zien vanuit de Nederlandse context.

Het werken met terugkerende gezinnen blijft maatwerk, waarbij het essentieel is dat ouders zelf de regie houden. In deze handleiding wordt daarom uitgebreid ingegaan op de ondersteuning van- en samenwerking met ouders rondom de voorbereiding van de kinderen op de terugkeer. Ervaring laat echter zien dat ouders over het algemeen weinig ruimte hebben tijdens het terugkeerproces om hun kinderen voor te bereiden op, en te ondersteunen in, het terugkeerproces. Om de belangen van terugkerende kinderen voldoende te waarborgen is het daarom nodig dat er toezicht en ondersteuning van betrokken professionals is.

De handleiding richt zich op een breed scala van professionals die betrokken zijn bij de begeleiding van terugkerende gezinnen, zoals: terugkeercounselors, casemanagers, regievoerders, leerkrachten, hulpverleners, advocaten en beleidsmakers. Een multidisciplinaire aanpak, waarbij gebruik gemaakt kan worden van ieders expertise en er een duidelijke afbakening is van ieders rol, is belangrijk om ervoor te zorgen dat interventies elkaar versterken in plaats van ondermijnen, en om de noden van het kind goed in kaart te brengen.

Niet elk onderdeel van de handleiding zal voor elke professional even relevant zijn. Om het gebruik van de handleiding meer overzichtelijk te maken is deze opgedeeld in verschillende delen welke met kleuren zijn aangegeven.

Op pagina 12 is daarnaast een 'routekaart' opgenomen waarop de verschillende onderdelen en stappen om duurzame en kindvriendelijke terugkeer te realiseren nog een keer extra staan aangegeven. Per stap wordt weergegeven welke acties hierbij ondernomen kunnen worden, en welke onderdelen van de handleiding en Toolkit hierbij horen.

Het begeleiden van ouders en kinderen bij de terugkeer is niet altijd gemakkelijk. Er zijn verschillende uitdagingen waar je mee te maken kunt hebben, zoals:

- De emotionele lading rondom terugkeer, zowel vanuit ouders als bij kinderen zelf.
- Een korte termijn van begeleiding.
- Verschil in visie bij ouders ten aanzien van de begeleiding van kinderen bij terugkeer.
- Wantrouwen.
- Taalbarrière.
- Cultuurverschillen.
- Aanwezig trauma bij kinderen en/of ouders.
- Onvoldoende afstemming tussen verschillende betrokken partijen.

In deze handleiding worden handvaten gegeven om met deze uitdagingen om te gaan. Zoals al eerder is genoemd zijn kinderen niet alleen kwetsbaar. Ze hebben ook veel veerkracht. Ervaring laat zien dat kinderen vaak goede ideeën hebben over wat ze nodig hebben om om te gaan met de terugkeer. Dit kan ouders zelf ook weer hoop geven. De Toolkit maakt (praten over) de terugkeer niet zwaarder, maar helpt kinderen en hun ouders om samen een weg te vinden door de moeilijke omstandigheden heen.

Routekaart

Stap 1 • Waarborgen van de belangen van het kind voorafgaand aan de terugkeer

A. In kaart brengen (kindspecifieke) risicofactoren en te nemen beschermingsmaatregelen.

Acties: Veiligheidsassessment, Best Interest of the Child Assessment, Overzicht risicofactoren/beschermende factoren

Handleiding: Hoofdstuk 2, Hoofdstuk 3, Bijlage 1 t/m 4

B. Opstellen kindvriendelijk terugkeerplan

Acties: Meenemen van kindspecifieke risicofactoren en te nemen beschermingsmaatregelen in het terugkeerplan

Handleiding: Hoofdstuk 2.3 en Hoofdstuk 3, Bijlage 2 t/m 5

Toolkit: Kinderboekjes en gesprekskaarten

Stap 2 • Psychosociale begeleiding van kinderen en ouders bij de terugkeer

A. Begeleiding kinderen bij terugkeer

Acties: Psychosociale begeleiding, Kindvriendelijke informatie, Begeleiding bij het nemen van afscheid, Overdracht school, Versterken van veerkracht

Handleiding: Hoofdstuk 4, Bijlage 6 en 7

Toolkit: Kinderboekjes en Gesprekskaarten

B. Begeleiding ouders bij terugkeer

Acties: Psychosociale ondersteuning, Praktische handvaten voor het bespreken en het begeleiden van kinderen tijdens het terugkeerproces, Vergroten kennis van de psychosociale aspecten van terugkeer bij kinderen, Versterken van veerkracht, Versterken ouder-kind relatie

Handleiding: Hoofdstuk 5, Hoofdstuk 6, Bijlage 8

Toolkit: Brochure voor ouders

Stap 3 • Monitoring en begeleiding bij de re-integratie na terugkeer

Acties: Monitoring, Begeleiding bij de re-integratie, Capaciteitsopbouw

Handleiding: Hoofdstuk 7, Bijlage 9

2. Randvoorwaarden voor duurzame terugkeer van asielzoekerskinderen uit gezinnen

2.1 Inleiding

Zoals in hoofdstuk 1 is beschreven, is terugkeer over het algemeen een ingrijpende gebeurtenis voor kinderen, die impact heeft op veel aspecten van hun leven. Het meenemen van de belangen van het kind tijdens het terugkeerproces is dan ook essentieel.

Er zijn verschillende richtlijnen en instrumenten opgesteld om de belangen van kinderen in migratie te beschermen. Hierin komen de volgende kernpunten naar voren voor het realiseren van veilige en duurzame terugkeer van asielzoekerskinderen:

- Het opstellen van normen/voorwaarden om veilige terugkeer, en de rechten en belangen van terugkerende kinderen tijdens het terugkeerproces, te waarborgen.
- De uitvoering van een 'Best Interests Assessment' en een assessment van de veiligheidssituatie in land van terugkeer om te bepalen hoe de belangen van het kind beschermd kunnen worden bij terugkeer.
- Een concreet en individueel terugkeerplan waarbij aandacht is voor zowel kind-specifieke risicofactoren alsook beschermende factoren.
- Monitoring en begeleiding bij de re-integratie na terugkeer.

Deze handleiding richt zich specifiek op de begeleiding van asielzoekerskinderen binnen gezinnen. In de volgende paragraaf zullen daarom, op basis van de richtlijnen van o.a. de UNHCR, EASO en ECRE (De Europese Raad voor Vluchtelingen en Ballingen), concrete randvoorwaarden worden geformuleerd voor duurzame terugkeer van asielzoekerskinderen uit gezinnen. In paragraaf 2.3 zal vervolgens aandacht gegeven worden aan het meenemen van het belang van het kind bij het opstellen van een terugkeerplan. Zoals hierboven is aangegeven is het belangrijk om in het terugkeerplan aandacht te geven aan kindspecifieke risicofactoren en beschermende factoren. Dit zal worden besproken in hoofdstuk 3. Om een zorgvuldige afweging te maken van wat in het belang van het kind is, is een multidisciplinaire benadering belangrijk. In hoofdstuk 8 wordt hier verder op ingegaan. Hoofdstuk 7 gaat verder in op de begeleiding en monitoring na terugkeer.

2.2 Richtlijnen voor het vaststellen van randvoorwaarden voor terugkeer van kinderen uit gezinnen

Het VN-Kinderrechtencomité en de UNHCR (de Hoge Commissaris van de Verenigde Naties voor Vluchtelingen) hebben vastgesteld dat, om te bepalen wat in het belang van het kind is, gekeken moet worden naar de volgende aspecten¹²:

1. De veiligheid van het kind.
2. De ontwikkeling en identiteit van het kind.
3. De stem/mening van het kind.
4. Bescherming van de sociale (familie)banden van het kind.
5. De kwetsbaarheid van het kind.

11. European Asylum Support Office (EASO) (2019), Global Compact on Refugees, UN Doc. A/73/12 (2018), UNHCR (2018), Unicef (2019)
12. UNHCR (2018), CRC (2013)

Er zijn verschillende instrumenten opgesteld die gebruikt kunnen worden om te bepalen of de rechten en belangen van het kind meegenomen worden voor, tijdens en na de terugkeer. In het kader hieronder worden er vijf instrumenten uitgelicht.

VIJF INSTRUMENTEN

De Practical Guide on the best interest of the child in asylum procedures van EASO¹³

Het Europees Ondersteuningsbureau voor asielzaken (EASO) heeft onlangs de 'Practical Guide on the best interest of the child in asylum procedures' uitgebracht. Hierin wordt benoemd dat in elk onderdeel van de asielprocedure aandacht moet zijn voor het belang van het kind. Om te bepalen wat in het belang van het kind is moet gekeken worden naar:

- De familiesituatie van het kind.
- De situatie in land van oorsprong.
- Specifieke kwetsbaarheden van het kind.
- Risico's op het gebied van veiligheid.
- Specifieke behoeften aan bescherming.
- Mate van integratie in het asielland.
- Fysieke en mentale gezondheid.
- Onderwijs en socio-economische omstandigheden.

Checklist tot 'good practices' in de besluitvorming rondom terugkeer van kinderen van ECRE¹⁴

De Europese Raad voor Vluchtelingen en Ballingen (ECRE) heeft samen met Save the Children (EU-kantoor) een checklist opgesteld om te komen tot 'good practices' in de besluitvorming rond terugkeer van kinderen naar derde landen.

Child Notices van UNICEF¹⁵

UNICEF Nederland heeft kinderambtsberichten, ofwel Child Notices, ontwikkeld om immigratieautoriteiten, asieladvocaten e.d. te informeren over de situatie van kinderen in landen van herkomst.

De informatie in Kinderambtsberichten kan gebruikt worden in besluiten over de asielprocedure van kinderen, of om te bepalen hoe een veilige terugkeer van kinderen naar landen van herkomst gerealiseerd kan worden.

Onderwerpen die terugkomen zijn:

- Wettelijke informatie in relatie tot kinderen
- Algemene beginselen, zoals non-discriminatie, het belang van het kind en het recht op leven en ontwikkeling
- Burgerrechten en vrijheden, zoals vrijheid op religie en meningsuiting
- Jeugdzorg en ondersteuning van gezinnen in alternatieve vorm van opvang
- Beschermingsmaatregelen voor vluchtelingen, kindsoldaten, alleenstaande minderjarigen en ook bescherming tegen kinderarbeid, kinderhandel en genitale verminking van vrouwen (FGM)
- Basisrechten, zoals water, voedsel, gezondheid en educatie
- Voorwaarden voor terugkeer naar het land van herkomst

The Best Interest of the Child Questionnaire (BIC-Q) van de Rijksuniversiteit Groningen

Het Expertisecentrum voor Kinderen, Migratie en Recht van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) heeft de Best Interest of the Child Questionnaire (BIC-Q) ontwikkeld. Op basis van een assessment van de kwaliteit van de huidige en mogelijk alternatieve opvoedingsomgeving (na terugkeer) wordt een rapportage opgesteld. Hierin wordt advies gegeven bij welk besluit het 'belang van het kind' het meest gediend lijkt.¹⁶

Het Child Sensitive Durable Solutions Framework van Save the Children¹⁷

Save the Children heeft indicatoren opgesteld om de fysieke-, juridische-, materiële en psychosociale zekerheid en veiligheid in kaart te brengen, in overeenstemming met de normen voor de bescherming van (de rechten van) kinderen. Het framework kan gebruikt worden bij het in kaart brengen van risicofactoren en voorwaarden voor duurzame terugkeer, en kan ook gebruikt worden om de re-integratie en het welzijn van kinderen na terugkeer te monitoren.

Op basis van de beschreven instrumenten zal er nu een praktische vertaling gemaakt worden naar hoe de rechten en belangen van terugkerende kinderen uit gezinnen meegenomen kunnen worden bij de terugkeer. Hierbij zal uitgegaan worden van de vier basisgebieden uit het Indicators Framework van Save the Children. Dit zal samengevat worden in algemene randvoorwaarden die als bijlage 1 aan de handleiding is toegevoegd. Deze randvoorwaarden zijn niet bedoeld als vervanging van bestaande procedures of bestaande instrumenten, maar als aanvulling om de belangen van terugkerende kinderen uit gezinnen te beschermen zowel voorafgaand als tijdens de terugkeerprocedure.

Het waarborgen van de fysieke veiligheid van het kind

Aandachtspunten:

- Assessment van de veiligheidssituatie in land van terugkeer met aandacht voor kind-specifieke risicofactoren.
- Aandacht voor specifieke individuele behoeften aan bescherming.
- Kinderbeschermingsmechanismen.

Assessment van de veiligheidssituatie in land van terugkeer met aandacht voor kind-specifieke risicofactoren

Om te garanderen dat er geen (direct) fysiek gevaar is voor kinderen na terugkeer (in de vorm van geweld, vervolging, risico op misbruik, recruitment, mensenhandel of uitbuiting), is het belangrijk om eventuele risicofactoren en mogelijke beschermingsmaatregelen voorafgaand aan terugkeer in kaart te brengen. Unicef raadt aan om voorafgaand aan terugkeer een algemene risico- en veiligheidsanalyse uit te voeren. Hiervoor kan gebruik gemaakt worden van de Child Notices (landenrapporten) van Unicef¹³, waarin de situatie van kinderen in landen van herkomst wordt omschreven, of van de landenrapporten op de site van de UNHCR of EASO.

Aandacht voor specifieke individuele behoeften aan bescherming

Naast een algemeen assessment van de veiligheidssituatie na terugkeer, is het belangrijk dat specifieke individuele behoeften aan bescherming, zoals: kindspecifieke vervolgingsgronden na terugkeer en/of extra kwetsbaarheid van meisjes (op het gebied van uithuwelijking, sekse gerelateerde uitbuiting en schooluitval), zijn meegenomen in het terugkeerplan. Hiervoor kan gebruik gemaakt worden van bijlage 2 waarin dieper wordt ingegaan op mogelijke risico factoren.

Kinderbeschermingsmechanismen

Op het gebied van kindbescherming is het belangrijk dat alle kinderen die het onderwerp zijn van een terugkeerprocedure vallen onder de toepassing van de nationale regels inzake

13. European Asylum Support Office (EASO) (2019)

14. European Council on Refugees and Exiles (ECRE) (2011)

15. <https://www.unicef.nl/ons-werk/nederland/child-notices>

16. Zijlstra, A.E., 2012

17. Majidi, N. & Barratt, S. (2018)

18. <https://www.unicef.nl/ons-werk/nederland/child-notices>

kinderbescherming, dat passende kinderbeschermingsprocedures worden gevolgd, dat er samenwerkingsprotocollen zijn tussen de diverse instanties en partijen die betrokken zijn bij de situatie van kinderen en dat er formele procedures voorhanden zijn in landen van terugkeer om toe te zien op de gevolgen van de terugkeer voor het kind.¹⁹

Wanneer er in het asielland sprake was van een kinderbeschermingsmaatregel moet voorafgaand aan terugkeer duidelijk zijn welke kinderbeschermingsmaatregelen en gezinsondersteuning er mogelijk is in land van herkomst, om te bepalen of zowel de fysieke alsook de emotionele veiligheid van het kind na terugkeer gewaarborgd kan worden.

Het waarborgen van de psychosociale veiligheid

Aandachtspunten:

- Psychosociale ondersteuning voor en na terugkeer van kinderen en ouder(s).
- Aandacht voor specifieke kwetsbaarheden van het kind (en gezin).
- Bescherming van de sociale (familie)banden van het kind.
- Versterken van veerkracht.
- De (continuïteit in) ontwikkeling en identiteit van het kind is gewaarborgd.
- Ondersteuning bij de re-integratie en opbouwen van een sociaal netwerk in land van terugkeer.

Psychosociale ondersteuning van kinderen en ouder(s)

Kinderen moeten na terugkeer niet alleen fysiek, maar ook emotioneel veilig zijn, d.w.z. na terugkeer in een veilige en beschermende omgeving kunnen leven, waar ze zich veilig kunnen hechten. Wanneer ouders deze omgeving niet kunnen bieden, bijv. vanwege eigen stress of trauma, dan is het noodzakelijk dat er extra ondersteuning wordt geboden na terugkeer. Eventuele afstemming en overdracht vanuit hulpverlening in het asielland naar een partnerorganisatie in land van terugkeer is daarbij belangrijk. Zoals in hoofdstuk 1 is beschreven is het essentieel om oog te hebben voor de belangrijke rol die ouders spelen als beschermende- of risicofactor voor de ontwikkeling van asielzoekerskinderen. Ouders zijn voor terugkerende kinderen uit gezinnen de belangrijkste bron van continuïteit en veiligheid. Psychosociale begeleiding van kinderen bij terugkeer zou daarom samen moeten gaan met begeleiding van ouders en aandacht voor hun mentale gezondheid. Focus op een gezinsaanpak i.p.v. een individuele aanpak sluit bovendien ook beter aan bij de vaak meer collectivistische dan individualistische culturele achtergrond van asielzoekerskinderen. In hoofdstuk 6 wordt hier verder op ingegaan.

Aandacht voor specifieke kwetsbaarheden van het kind (en gezin)

Zoals al eerder genoemd, zijn asielzoekerskinderen kwetsbaar en lopen zij een hoger risico op psychosociale problemen. Asielzoekerskinderen groeien voor een langere periode op onder over het algemeen moeilijke en wisselende omstandigheden. Hun noden zijn complex, breed en met elkaar verbonden. De behoefte aan psychosociale steun kan niet los gezien worden van behoeften op het gebied van veiligheid, scholing etc. Voorafgaand aan terugkeer is het daarom belangrijk om specifieke kwetsbaarheden van het kind (en gezin), zoals trauma, leer- en/of ontwikkelingsproblemen, risico op discriminatie en uitsluiting etc., in kaart te brengen. Hiervoor kan eveneens gebruik gemaakt worden van de informatie in hoofdstuk 3 en bijlage 2.

Bescherming van de sociale (familie)banden van het kind

Het behouden van de eenheid van het gezin is een belangrijke voorwaarde om de emotionele veiligheid en zekerheid van kinderen te beschermen. Asielzoekerskinderen zoeken tijdens de migratie manieren om zich weer thuis te voelen, en om hun identiteit verder vorm te geven. Over het algemeen hebben terugkerende kinderen zich sterk verbonden met het asielland vanuit een zoeken naar veiligheid en identiteit. School en vrienden spelen hierin een grote rol. Voor het waarborgen van continuïteit in de identiteitsontwikkeling is het belangrijk dat het kind verbondenheid kan (blijven) ervaren met zowel het asielland als land van herkomst.

Behoud van eigen taal, culturele gewoontes en relaties in land van herkomst zijn belangrijk voor een gevoel van verbondenheid van asielzoekerskinderen met hun eigen land. Bovendien heeft dit een samenbindende rol binnen het gezin. Beide aspecten dragen bij aan de vorming van een gezonde (sociale) identiteit en vergroten de kans op succesvolle re-integratie na terugkeer.

Versterken van veerkracht

Terugkeer naar, en aanpassing in land van herkomst is gemakkelijker wanneer een gezin veerkrachtig is. Aandacht voor het versterken van (bronnen van) veerkracht van kinderen en ouders voorafgaand en na terugkeer zou dan ook onderdeel van het terugkeerproces moeten zijn.

In de volgende hoofdstukken, en in bijlage 3, wordt verder ingegaan op het in kaart brengen en versterken van (bronnen van) veerkracht van terugkerende kinderen en ouders.

De (continuïteit in) ontwikkeling en identiteit van het kind is gewaarborgd

Onverwacht vertrek kan veel impact hebben op kinderen, en het gevoel van veiligheid, continuïteit en het vermogen om te binden aan leeftijdsgenootjes en volwassenen, aantasten.

De European Council on Refugees and Exiles beveelt aan dat gezinnen met kinderen gedurende een vrijwillige vertrekperiode de tijd krijgen om zich voldoende op het vertrek voor te bereiden en aan het besluit te wennen. Dit houdt in dat:

- Gezinnen met kinderen een periode de gelegenheid krijgen om vrijwillig terug te keren zodat de situatie van het kind zo min mogelijk wordt verstoord.²⁰
- De vrijwillige vertrekperiode (of de verlening ervan) voldoende tijd biedt voor kinderen om:
 - hun schoolexamens af te maken of andere academische mijlpalen, zoals het einde van een semester of academisch jaar, te kunnen bereiken.
 - medische behandeling of overige gezondheidszorg te kunnen ondergaan indien dit op korte termijn noodzakelijk of na terugkeer onmogelijk is.
 - alle benodigde documenten, zoals het geboortebewijs en onderwijs- en medische dossiers, te kunnen verzamelen.
 - Afscheid te nemen van vrienden in het asielland.²¹

19. European Council on Refugees and Exiles (ECRE) (2011)

20. European Council on Refugees and Exiles (ECRE) (2011)

21. European Council on Refugees and Exiles (ECRE) (2011)

Zo werd er binnen het project The Green Way, in overleg met de regievoerder van de DT&V, de mogelijkheid geboden aan een gezin waarvan de oudste zoon in groep 8 zat om de laatste maanden van het schooljaar nog af te ronden voor vertrek. Op een gezamenlijk afscheidsfeest van alle leerlingen uit groep 8 werd deze jongen nog even in het zonnetje gezet en was er voor hem de mogelijkheid om op een laagdrempelige manier afscheid te nemen.

Ondersteuning bij de re-integratie en opbouwen van een sociaal netwerk in land van terugkeer.

Ergens bijhoren is noodzakelijk voor de ontwikkeling van een (sociale) identiteit van kinderen. Naast het gezin spelen vrienden, en de mogelijkheid om onderdeel uit te maken van de maatschappij, een steeds grotere rol in het leven van kinderen bij het vormen van een identiteit. Het versterken van relaties in land van herkomst en hulp bij het opbouwen van een (nieuw) sociaal netwerk, door bijv. toegang tot sportclubs, is eveneens belangrijk onderdeel van de terugkeerondersteuning.²² In hoofdstuk 7 wordt hier uitgebreider op ingegaan.

Het waarborgen van de materiële zekerheid

Aandachtspunten:

- Socio-economische omstandigheden.
- Onderwijs.

Socio-economische omstandigheden

Om ervoor te zorgen dat er in de primaire levensbehoeften van het kind wordt voorzien na terugkeer is het essentieel dat er samen met het gezin een individueel en concreet re-integratieplan is opgesteld met daarin de mogelijkheden voor huisvesting, opleiding en werk, toegang tot geschikte (geestelijke) gezondheidszorg, onderwijs, en ondersteuning bij de re-integratie (van de kinderen).²³ Als onderdeel hiervan is het nodig dat er programma's beschikbaar zijn voor ondersteuning bij vrijwillige terugkeer en re-integratie die speciaal zijn toegespitst op de behoeften van kinderen en gezinnen.²⁴ Maatwerk en aandacht voor sociale 'inbedding' zijn hierbij belangrijk. Ondersteuning in land van terugkeer moet bijdragen aan duurzame oplossingen, en bijdragen aan acceptatie door- en integratie in de community. Individuele interventies voor terugkerende gezinnen zouden daarom idealiter samen moeten gaan met aandacht voor capaciteitsopbouw in land van terugkeer op het gebied van onderwijs, (geestelijke) gezondheidszorg en kindbescherming. In hoofdstuk 7 wordt hier verder op ingegaan.

Een essentieel aspect voor het waarborgen van de ontwikkeling van kinderen is de toegang tot passende scholing na terugkeer. Factoren die de aansluiting in het onderwijs kunnen belemmeren of bevorderen (zoals taalachterstand en acculturatie) moeten daarom voorafgaand aan terugkeer in kaart zijn gebracht en meegenomen in het terugkeerplan. Taalproblemen bij kinderen kunnen zorgen voor onzekerheid, leerachterstand en problemen in het opbouwen van vriendschappen. Extra taallessen voorafgaand en na terugkeer kan belangrijk zijn om dit te voorkomen.

*Het waarborgen van de juridische zekerheid***Aandachtspunten:**

- Belangen van het kind staan centraal in zowel de besluitvormingsprocedures alsook de terugkeerprocedures.
- Juridische bijstand.
- Aandacht voor de mening/stem van het kind.
- Legale identiteit van kinderen.

De werkzaamheden en expertise van Solid Road richten zich met name op het bieden van begeleiding bij terugkeer en re-integratie, en niet op het juridische vlak. Bij het opstellen van algemene randvoorwaarden hebben we deze punten daarom summier meegenomen. Voor informatie over randvoorwaarden m.b.t. het waarborgen van de juridische zekerheid verwijzen wij door naar de checklist van ECRE, de EASO Practical Guide on the best interests of the child in asylum procedures en The Best Interest of the Child Questionnaire (BIC-Q) van de Rijksuniversiteit Groningen.

Aandacht voor de mening/stem van het kind

Eén van de basisprincipes van het VN-Verdrag inzake de rechten van het kind is dat alle kinderen het recht hebben om gehoord te worden, en dat hun meningen serieus genomen moet worden (conform hun leeftijd). In 2017 heeft de Europese Commissie daarnaast een aantal maatregelen gepubliceerd die prioriteit moeten krijgen om de bescherming van kinderen in migratie te waarborgen. Hierin wordt genoemd dat kinderen, op een kindvriendelijke manier, informatie moeten krijgen over asielprocedures (dus ook over terugkeer) en de voor hen aanwezige ondersteuning.²⁵

Legale identiteit van kinderen.

Een essentiële randvoorwaarde voor het waarborgen van de continuïteit en identiteit van het kind is het zorgdragen voor de legale identiteit van kinderen. Wettelijke registratie van kinderen, o.a. door een geboorteakte, is een voorwaarde om kinderen te beschermen na terugkeer en toegang te bieden tot scholing.

Aanvullende opmerkingen:

Het is belangrijk om in het oog te houden dat ouders de primaire verantwoordelijkheid en zorg voor hun kind hebben. Uitgangspunt bij de toepassing van bovengenoemde randvoorwaarden is dan ook dat dit in samenwerking met ouders gebeurt. Een moeilijk punt hierbij is dat ouders hun kinderen vaak niet of weinig (willen) betrekken bij het terugkeerproces. Deels vanwege andere culturele opvattingen over wat in het belang van het kind is, maar vaak ook omdat ouders hun kinderen geen pijn willen doen en het moeilijk vinden hoe ze met hun kind in gesprek willen gaan. Vaak ervaren ouders daarnaast zelf al zoveel stress rondom de terugkeer, waardoor ze weinig ruimte hebben om hun kinderen te horen en ondersteunen.

22. Merry, L. e.a. (2017)

23. European Council on Refugees and Exiles (ECRE) (2011)

24. European Council on Refugees and Exiles (ECRE) (2011)

25. Europese Commissie (2017)

Het creëren van bewustwording bij ouders over het belang van het informeren en betrekken van de kinderen bij het terugkeerproces moet dan ook samengaan met ondersteuning van ouders op dit gebied. In hoofdstuk 5 wordt hier verder op ingegaan.

2.3 Het terugkeerplan

Zoals in de vorige paragraaf is genoemd, is een individueel en concreet re-integratieplan, waarin de mogelijkheden voor huisvesting, opleiding en werk, toegang tot geschikte (geestelijke) gezondheidszorg, onderwijs, en ondersteuning bij de re-integratie (van de kinderen) zijn opgenomen, een voorwaarde voor duurzame terugkeer van gezinnen.

Het terugkeerplan kan gebruikt worden bij de voorbereiding op terugkeer zodat er een tijdsplanning gemaakt kan worden waarbinnen benodigde ondersteuning en zaken zoveel mogelijk voorafgaand aan terugkeer geregeld zijn. Daarnaast kan het terugkeerplan gebruikt worden om de re-integratie te monitoren.

Terugkeerplannen moeten niet gestandaardiseerd zijn maar persoonlijk, kindspecifiek en praktisch. De situatie van de kinderen kan niet los gezien worden van de situatie van de ouders en de socio-economische status van de hele familie. In het terugkeerplan moet daarom aandacht zijn voor zowel de basisbehoeften van het hele gezin, alsook voor kind-specifieke factoren zoals: deel kunnen nemen aan onderwijs, volgen van extra taallessen, psychosociale ondersteuning bij de re-integratie, en de mogelijkheid om vriendschappen op te kunnen bouwen.²⁶

In de vorige paragraaf is al genoemd dat het belangrijk is om voorafgaand aan terugkeer mogelijke risicofactoren en beschermende factoren voor betrokken kinderen in kaart te brengen. Op basis daarvan kan bepaald worden welke extra ondersteuning er nodig is voor het kind en eventueel de ouders. In het volgende hoofdstuk zal hier verder op worden ingegaan.

Het opstellen van een terugkeerplan gebeurt uiteraard samen met het gezin. Door gesprekken met het gezin te voeren kan in kaart worden gebracht wat de wensen, ideeën en twijfels van alle gezinsleden zijn over de toekomst en terugkeer. Samen mét de ouders kun je bekijken hoe het kind hierbij betrokken kan worden, afhankelijk van de leeftijd en het ontwikkelingsniveau van het kind. Bij het opstellen van een terugkeerplan wordt nu meestal niet specifiek gekeken hoe het terugkeerbudget gebruikt kan worden voor de re-integratie van de kinderen. Over het algemeen wordt het kindbudget aan het familiebudget toegevoegd en gebruikt voor het starten van een bedrijf of voor huisvesting. Met ouders zou besproken kunnen worden hoe een deel van het budget specifiek voor de kinderen gebruikt kan worden.

Het bepalen van wat in het belang van het kind is moet in samenwerking gebeuren met een partnerorganisatie in land van terugkeer. Afstemming en communicatie tussen asielland en land van terugkeer is daarom essentieel om er voor te zorgen dat de belangen en rechten van het kind bij terugkeer en re-integratie gewaarborgd zijn.²⁷ Het is uiteraard belangrijk dat ouders toestemming geven voor de overdracht van gegevens aan de partnerorganisatie in land van terugkeer.

Overige aandachtspunten bij het opstellen van een terugkeerplan:

- Duurzaamheid. Het plan is gericht op voorbereiding op terugkeer in het asielland alsook op re-integratie in het land van terugkeer. Er is aandacht voor directe noden, alsook voor de lange termijn ontwikkeling van het kind. Er is toezicht op de uitvoering van het plan na terugkeer. Pharos beschrijft in haar methodiek 'bewogen terugkeer' dat zowel bij zelfstandige als bij gedwongen terugkeer, (het denken aan) de terugkeer, eerdere traumatische ervaringen kan oproepen. Ook na de terugkeer kunnen kinderen en/of ouders last hebben van 'flashbacks'. Zij raden aan om in dat geval met ouders te onderzoeken of het mogelijk en wenselijk is om naar een andere plaats of regio terug te keren in land van herkomst.
- Holistisch. Er is aandacht voor factoren op kind-, gezins- en community niveau.
- Maatwerk. Het plan is individueel en flexibel, d.w.z. na terugkeer aan te passen.
- Gericht op het versterken van veerkracht. Aandacht voor continue factoren en voor het meenemen van opgedane vaardigheden en kennis in asielland werkt veerkrachtversterkend.
- Gebaseerd op een 'Best Interest of the Child Assessment'.
- Voldoende tijd om het vertrek goed voor te bereiden en een goed terugkeerplan op te stellen.
- Gebaseerd op up-to-date en betrouwbare informatie uit/van land van terugkeer.

Voldoende voorbereidingstijd op terugkeer

De meeste gezinnen willen niet over terugkeer praten of nadenken terwijl ze nog in procedure zijn. De voorbereidingstijd bij vrijwillige terugkeer is daarnaast vaak kort. De combinatie van deze beide factoren werkt in veel gevallen ondermijnend voor een duurzame terugkeer.²⁸ Unicef geeft aan dat de voorbereidingen die nodig zijn voor een kindvriendelijke terugkeer, zoals een goede afronding en overdracht van school en het zorgdragen voor benodigde psychosociale en/of medische ondersteuning, vaak onvoldoende zijn vanwege een te korte voorbereidingstijd op terugkeer.²⁹ Genoeg voorbereidingstijd met aandacht voor zowel de benodigde praktische alsook de psychosociale ondersteuning bij terugkeer is daarom belangrijk. Daarnaast blijft het belangrijk om te blijven kijken naar mogelijkheden om terugkeer bespreekbaar te maken tijdens de hele asielpcedure.

Up-to-date en betrouwbare informatie

Goede informatie draagt bij aan een vertrouwensrelatie tussen de terugkeerconsulent en het terugkerende gezin. Het is daarom belangrijk dat de informatie(voorziening) over het land van herkomst up-to-date, betrouwbaar en beschikbaar is voor begeleiders en terugkeerders.³⁰

Direct contact met een partnerorganisatie in land van terugkeer d.m.v. bijv. skype kan hierbij helpend zijn, zodat het gezin vragen kan stellen (over de veiligheid, werk, huisvesting, onderwijs, gezondheidszorg etc.).

Ook moet de inhoud en tijdsduur van de mogelijke terugkeerondersteuning in land van herkomst duidelijk zijn om onrealistische verwachtingen te voorkomen.

26. Zevulun, D. (2017)

27. Nemeht-Almasi, J. & Delaney, S. (2014)

28. Chu, B., Stec, K., Dünnwald, S. & Loran, T. (2008)

29. UNICEF (2019)

30. Pharos (2017)

3. Risicofactoren en beschermende factoren

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk, en bijbehorende bijlagen, zal worden gekeken naar mogelijke risicofactoren en beschermende factoren die de ontwikkeling van asielzoekerskinderen (na terugkeer) beïnvloeden, zodat deze meegenomen kunnen worden tijdens het terugkeerproces.

Asielzoekerskinderen vormen een kwetsbare groep, en hebben een verhoogde kans op het ontwikkelen van psychosociale problemen.³¹ Desondanks zijn veel asielzoekerskinderen in staat om te gaan met de vele uitdagingen waar ze voor komen te staan, en tonen zij veel veerkracht.

Veerkracht komt van het Latijnse woord *resilientia* wat 'terugveren' betekent. Veerkracht is het vermogen om moeilijke en bedreigende omstandigheden het hoofd te bieden, er versterkt uit te komen en/of zich aan te kunnen passen. Zo vertellen teruggekeerde Albanese kinderen dat zij, door de moeilijkheden die ze hebben ervaren na terugkeer, een sterker karakter hebben ontwikkeld en dat zij een sterkere band met hun familie hebben gekregen.³²

Veerkracht is niet alleen een persoonlijke capaciteit, maar ook een relationeel en interactief proces. Relaties en factoren buiten het kind kunnen beschermend werken (de veerkracht vergroten) of juist een risicofactor zijn (de veerkracht ondermijnen). Zo kunnen ondersteunende ouders een belangrijke bron van veerkracht zijn voor terugkerende kinderen, terwijl ouders met psychische problemen die onvoldoende in staat zijn om hun kind te begeleiden een risicofactor vormen en de veerkracht van een kind juist kunnen ondermijnen.

In de begeleiding van asielzoekerskinderen is het belangrijk om oog te hebben voor zowel risicofactoren die kunnen leiden tot ontwikkelingsproblemen bij/na terugkeer, maar het is minstens zo belangrijk om aandacht te geven aan het versterken van de (bronnen) van veerkracht van kinderen. Oftewel: ga er niet te snel vanuit dat een asielzoekerskind getraumatiseerd is, of andersom dat een kind dat heel veerkrachtig lijkt geen ondersteuning nodig heeft. De uitdaging is om de veerkracht van kinderen zoveel mogelijk te versterken zonder de kwetsbaarheden uit het oog te verliezen en deze, ook op de langere termijn, zoveel mogelijk te minimaliseren.

Bij het in kaart brengen van risicofactoren en bronnen van veerkracht cq. beschermende factoren is het belangrijk om de stem van kinderen mee te nemen. Kinderen kunnen heel anders naar hun eigen situatie kijken en deze anders ervaren dan volwassenen. Het is daarom essentieel om naar kinderen zelf te luisteren om een goed beeld te krijgen van hoe zij zelf aankijken tegen hun situatie, en van de strategieën die ze zelf ontwikkelen om zichzelf te beschermen.

3.2 Risicofactoren

In hoeverre kinderen schade ondervinden van (gedwongen) terugkeer hangt volgens onderzoek van Kalverboer en Zijlstra (2006) af van de volgende factoren:

- Conditie van het kind ((psycho-sociale) gezondheid, veerkracht, leerontwikkeling)
- Conditie van de ouders

- De verblijfsduur (langdurige onzekerheid over/angst voor terugkeer, worteling in Nederland)
- De leeftijd van het kind
- De binding met land van herkomst (herinneringen, sociaal netwerk)
- Cultuurwisselingen
- Conditie in asieland
- Conditie in land van herkomst³³

In bijlage 2 worden deze punten verder uitgewerkt.

Er zijn meerdere risicofactoren in het leven van asielzoekerskinderen die hun veerkracht kunnen ondermijnen en hen kwetsbaarder maken voor het oplopen van schade ten gevolge van de terugkeer. Lengte van verblijf op een AZC en mentale gezondheid van ouders komen het meeste terug als belangrijke risicofactoren. Onderzoek naar het welbevinden van teruggekeerde asielkinderen in Kosovo en Albanië laat zien dat, met name wanneer er een opeenstapeling van risicofactoren in het leven van deze kinderen was (zoals een combinatie van weinig verbinding met land van herkomst, slechte (mentale) gezondheid van ouders en geen sociaal netwerk) hun re-integratie moeilijk verliep en er sprake was van langdurige sociaal-emotionele problemen.

3.3 Bronnen van veerkracht

Zoals eerder is genoemd, is de terugkeer en aanpassing in land van herkomst gemakkelijker wanneer een kind gezond en veerkrachtig is. Om te bepalen welke interventies bij kunnen dragen aan het versterken van de veerkracht van terugkerende asielzoekerskinderen, is het belangrijk om te kijken welke beschermende factoren aanwezig zijn op zowel individueel als op omgevingsniveau, dus bij het kind zelf, bij familie, school en in de maatschappij/cultuur. Hierbij is het belangrijk om in het oog te houden dat het versterken van veerkracht belangrijk is, maar tegelijk ook beperkt, m.n. wanneer kinderen langdurig blootgesteld zijn/blijven aan risicofactoren.³⁴ Het versterken van veerkracht moet daarom samen gaan met het verminderen van risicofactoren, en met het zo nodig bieden van aanvullende psychosociale interventies (na terugkeer).

Om de veerkracht van asielzoekerskinderen te vergroten is het belangrijk dat er allereerst aandacht is voor de primaire levensbehoeften van zorg en zekerheid. Dit betekent: een stabiele en veilige leefomgeving en toegang tot school en (geestelijke) gezondheidszorg. Vluchtelingenkinderen voegden hier zelf aan toe dat ze gezien wilden worden als kinderen en niet als vluchtelingen.³⁵

Beschermende factoren die door vluchtelingenkinderen zelf het meeste genoemd worden zijn: ondersteunende (familie)relaties, onderwijs, spiritualiteit, een gevoel van 'controle en regie', en hoop voor de toekomst.³⁶ In onderzoek naar gemeenschappelijke veerkracht bevorderende factoren onder vluchtelingenkinderen wordt hieraan nog toegevoegd: het gevoel ergens bij te horen en verbinding met de eigen cultuur. Hierbij werd een sterke link gevonden tussen onderwijs, het gevoel ergens bij te horen en een positieve aanpassing aan de cultuur.³⁷

31. Abdi, S.M. (2018)

32. Vathi, Z. & Duci, V. (2016)

33. Kalverboer, M.E. & Zijlstra, A.E. (2006)

34. Tol, W. A., Song, S. & Jordans, M.J.D. (2013)

35. Pieloch, K.A. e.a. (2016)

36. Sleijpen e.a. (2016), Betancourt & Khan (2008)

37. Pieloch, K.A. e.a. (2016)

Met name een gevoel van controle en regie wordt door vluchtelingenkinderen veel genoemd als helpend om om te gaan met stressvolle gebeurtenissen. Meerdere onderzoeken bevestigen dat een gevoel van agency (regie) een duidelijke positieve invloed heeft op de mentale gezondheid van asielzoekerskinderen.³⁸ Dit is een belangrijk punt in de begeleiding van asielzoekerskinderen, aangezien gevoelens van machteloosheid, met name rondom de asielprocedure, een grote rol spelen. Dit gevoel van machteloosheid kan op meerdere vlakken spelen. De mate waarin kinderen betrokken worden bij de keuze om terug te keren kan verschillen, maar meestal hebben zij geen beslissende stem en wordt de keuze voor hen gemaakt, wat het gevoel van machteloosheid versterkt.

Samengevat: De mate waarin de veerkracht van asielzoekerskinderen versterkt wordt hangt af van: individuele karakteristieken van kinderen, de kwaliteit van de sociale omgeving (waarbij familie en school een belangrijke rol spelen), verbinding met de eigen cultuur, en de ruimte voor de eigen 'agency' van de kinderen, d.w.z. de mogelijkheid om invloed uit te oefenen en de toegang tot bronnen van veerkracht.³⁹ In bijlage 3 wordt verdere theoretische onderbouwing en informatie gegeven over de verschillende bronnen van veerkracht.

Aanvullende opmerkingen:

Veerkracht is een dynamisch proces dat wordt beïnvloed door factoren bij het kind zelf, door (aanwezige ondersteuning in) de omgeving, door cultuur en door gebeurtenissen in de tijd (zoals een lange azc-procedure of de beslissing dat het gezin geen verblijfsvergunning krijgt).

Voor het schrijven van dit hoofdstuk is gebruik gemaakt van verschillende onderzoeken naar bronnen van veerkracht bij asielzoekers- en vluchtelingenkinderen. Ondanks verschillende culturele achtergronden zijn veel basisbehoeften en bronnen van veerkracht hetzelfde. Op het gebied van godsdienst en culturele tradities werden wel verschillen gevonden. Ook waren er persoonlijke verschillen die meer zichtbaar werden in samenhang met verandering in tijd. Zo voelden sommige kinderen zich positief uitgedaagd om te presteren op school ondanks de moeilijke omstandigheden, terwijl andere kinderen ontmoedigd raakten naarmate de periode van stress langer werd.

Een ander cultureel verschil wat invloed heeft op de veerkracht van kinderen is de onderwijsachtergrond van kinderen en hun ouders.

Het is goed om te realiseren dat risicofactoren niet automatisch tegengesteld zijn aan veerkracht. Bijvoorbeeld: vanwege verschil in inburgering in Nederland nemen asielzoekerskinderen vaak verantwoordelijkheden van ouders over. Dit is een risicofactor wanneer het een te zware last voor kinderen wordt en het hun (school)ontwikkeling in de weg staat. Tegelijk geven asielzoekerskinderen ook aan dat het kunnen helpen van hun ouders bijdraagt aan hun eigen waarde, en ze het fijn vinden om iets te kunnen betekenen voor anderen.⁴⁰

Een ander voorbeeld is het (tijdelijk) opgroeien tussen twee culturen met verschillende waarden en ideeën. Dit kan leiden tot stress en problemen in de (identiteits)ontwikkeling bij asielzoekerskinderen, en tot spanningen in de relatie met ouder(s)/familie. Tegelijk kan het opgroeien tussen twee culturen ook bijdragen aan de veerkracht van kinderen, mits zij hierin genoeg steun ervaren, doordat kinderen nieuwe coping strategieën ontwikkelen en kennis opdoen door tussen twee culturen hun weg te moeten vinden.

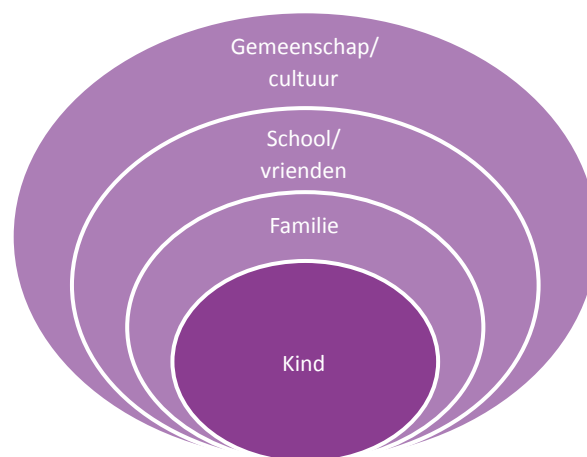
Kinderen kunnen dus zowel kwetsbaar als veerkrachtig zijn. Zo kunnen kinderen op school bijvoorbeeld goed functioneren terwijl ze tegelijk ook last kunnen hebben van post-traumatische klachten wat zich bijvoorbeeld kan uiten in angsten en bedplassen. Ook kunnen kinderen in de huidige situatie veerkrachtig lijken, maar over tijd meer kwetsbaarheden en gevolgen van eerder trauma laten zien. Bovendien betekent het niet automatisch dat een kind gelukkig is en zich goed voelt wanneer het veerkrachtig gedrag laat zien. Hieronder kunnen nog steeds depressieve gevoelens, moeilijkheden in het aangaan van relaties etc. schuilgaan. Ook kunnen hierbij culturele verschillen een rol spelen zoals 'zwijgen' over meegemaakte trauma's of over eigen klachten uit respect voor anderen/familieleden en/of om hen geen pijn te willen doen. Het is daarom belangrijk om oog te houden voor de context, cultuur en voor de individuele situatie van elk kind.

3.4 In kaart brengen van risicofactoren en beschermende factoren bij terugkerende asielzoekerskinderen

In de vorige paragrafen zijn vier gebieden besproken van waaruit gekeken kan worden naar zowel veerkrachtversterkende alsook risico- factoren; het kind zelf, de familie, school & vrienden en de bredere sociale gemeenschap/cultuur.

Deze vier gebieden zijn gebaseerd op het sociaal-ecologisch model van ontwikkelingspsycholoog Bronfenbrenner.

De vier gebieden zijn met elkaar verbonden en kunnen elkaar ook versterken. Zo kan onderwijs bijvoorbeeld hoop bieden en kan sociale steun versterkend werken voor ouders. Daar tegenover kan een verschil in integratie tussen ouders en kinderen en een verschil in binding met de eigen cultuur de ouder-kind relatie verzwakken en daarmee een risico factor vormen voor de ontwikkeling van kinderen zowel voor als na terugkeer.

Naast de aandacht voor de bredere context waarbinnen asielzoekerskinderen zich ontwikkelen, is het ook belangrijk om te kijken naar de invloed van migratie op de veerkracht en kwetsbaarheid van kinderen. De continuïteit van de ontwikkeling van terugkerende asielzoekerskinderen wordt vanwege de migratie en terugkeer meerdere malen doorbroken. Deze kinderen staan voor de uitdaging om zich in een nieuwe omgeving verder te ontwikkelen, ondertussen ervaringen van voor en tijdens de migratie te verwerken, en om te gaan met meerdere verliezen en veranderingen. Dit maakt de kinderen extra kwetsbaar voor het oplopen van ontwikkelingsschade en psychosociale problemen.

38. Sleijpen, M. e.a. (2017), Peiloch, K.A. e.a. (2016), Boyden, J. & Mann, G. (2005)
39. Skovdal, M. and Daniel, M. (2012)
40. Groeninck, M. e.a. (2019)

In bijlage 5 is een formulier toegevoegd waarop zowel risicofactoren alsook beschermende factoren ingevuld kunnen worden voorafgaand aan de terugkeer. Op basis hiervan kan bepaald worden welke beschermingsmaatregelen er genomen moeten worden en welke beschermende factoren verder uitgebouwd en versterkt kunnen worden. Dit kan meegenomen worden in het terugkeerplan. Om een goed beeld te krijgen van aanwezige risicofactoren en van aanwezige beschermende factoren is het belangrijk om:

- Zowel ouders als kind te spreken. Hierbij kunnen de kinderboekjes en gesprekskaarten van de Toolkit gebruikt worden. In het volgende hoofdstuk wordt dit verder besproken.
- Multidisciplinair samen te werken. Hier wordt in hoofdstuk 8 verder op ingegaan.
- Kennis te hebben van mogelijke risicofactoren en beschermende factoren. Op basis van bijlage 2 en 3 is een samenvattend overzicht gemaakt van mogelijke risicofactoren en beschermende factoren. Deze is als bijlage 4 toegevoegd.

Aanvullende opmerkingen:

Het opstellen van een overzicht van risicofactoren en beschermende factoren kan helpend zijn om te bepalen welke extra ondersteuning er nodig is voor het kind en eventueel de ouders, en welke bronnen van veerkracht gebruikt en versterkt kunnen worden. Hierbij is het dus belangrijk dat het niet gebruikt wordt om een simpele balans op te maken, maar dat er aandacht blijft voor de context en de invloed van tijd. Een langdurige begeleiding en een multidisciplinaire benadering, zowel voorafgaand als na terugkeer, waarin oog is voor zowel risicofactoren als bronnen van veerkracht is daarom essentieel.

Tot slot: Zoals genoemd komen de lengte van verblijf op een AZC en mentale gezondheid van ouders het meeste terug als belangrijke risicofactoren. Terugkeer kan niet los gezien worden van de periode daarvoor. Idealiter zou er daarom aandacht moeten zijn voor het versterken van de veerkracht van kinderen en hun gezinnen tijdens de hele asielpprocedure.

4. Begeleiding van asielzoekerskinderen bij terugkeer

4.1 Inleiding

De stem en belangen van het kind dreigen snel ondergesneeuwd te raken in het complexe proces rondom terugkeer. De meeste asielzoekerskinderen ervaren veel stress rondom het onderwerp terugkeer en hebben zich, uit angst dat dit consequenties zou hebben voor hun procedure, vaak niet (eerlijk) durven uiten. Zoals in hoofdstuk 1 is beschreven, is terugkeer een ingrijpende gebeurtenis voor betrokken kinderen. Om het risico op ontwikkelingsschade na terugkeer zoveel mogelijk te voorkomen is het daarom essentieel dat kinderen begeleid worden in het terugkeerproces.

De inhoud van de begeleiding van kinderen bij terugkeer richt zich op:

- Het bieden van kindvriendelijke informatie over de terugkeer.
- Het bieden van psychosociale begeleiding tijdens en na het terugkeerproces.
- Begeleiding bij het afscheid nemen in Nederland.
- Een goede overdracht van de school in Nederland naar school in land van terugkeer.
- Ondersteuning bij de re-integratie in land van terugkeer.

In de volgende twee paragrafen zal meer informatie gegeven worden over het bieden van kindvriendelijke informatie over terugkeer, en over het belang van psychosociale begeleiding tijdens en na het terugkeerproces. Vervolgens zal in paragraaf 4.4 en 4.5 besproken worden hoe de kinderboekjes en de gesprekskaarten gebruikt kunnen om terugkerende asielzoekerskinderen te informeren en voor te bereiden op hun terugkeer. In paragraaf 4.6 en 4.7 zal worden stilgestaan bij het afscheid nemen in Nederland, en bij de overdracht naar een school in land van terugkeer. Aandachtspunten voor de begeleiding bij de re-integratie na terugkeer zullen besproken worden in hoofdstuk 7.

4.2 Kindvriendelijke informatie over de terugkeer

Meerdere onderzoeken benadrukken het belang van kindvriendelijke informatie over terugkeer om de terugkeer begrijpelijker en minder stressvol te laten zijn voor kinderen. In hun rapport over kind-sensitieve terugkeer benoemt UNICEF dat kinderen niet alleen op papier voorgelicht moeten worden, maar dat dit samen moet gaan met face-to-face counseling.⁴¹

Kindvriendelijke informatie houdt in dat:

1. Kinderen duidelijk inzicht krijgen in wat er gaat gebeuren, in de procedures en gebeurtenissen.
2. De informatie aansluit bij (de situatie van) het kind, d.w.z. aangepast is aan de leeftijd, (emotionele) ontwikkeling, taal, cultuur, geslacht en evt. kwetsbaarheden.⁴²
3. Er op een kindvriendelijke manier gecommuniceerd wordt.
4. De informatie gericht is op het versterken van de veerkracht van de kinderen door de mogelijkheid te bieden om invloed uit te oefenen, en door beschermende personen, hulpbronnen en gedragingen in kaart te brengen.

41. Unicef (2019)

42. Council of Europe (2018)

Ook al is de terugkeer over het algemeen een beladen onderwerp, het is toch essentieel dat kinderen voorgelicht worden over de terugkeer. Vaak hebben kinderen een (negatief) gekleurd beeld van het land van terugkeer, en is er boosheid op Nederland en de Nederlandse 'autoriteiten'. Ook kunnen kinderen het gevoel hebben dat ze gefaald hebben omdat ze geen vergunning krijgen. Loyaliteit aan ouders speelt hierin een grote rol. Het is daarom belangrijk dat het verstrekken van de informatie op een sensitieve manier gebeurt waarbij rekening gehouden wordt met de loyaliteit van kinderen aan hun ouders.

Duidelijke informatie

Kinderen moeten informatie krijgen over:

- Een eventuele negatieve beslissing t.a.v. de asielaanvraag.
- De terugkeerprocedure.
- De situatie in het land van terugkeer.
- De ondersteuning die ze krijgen bij terugkeer.

Het is belangrijk dat kinderen al hun vragen kunnen stellen. Vragen die kinderen kunnen hebben zijn: waarom gaan we terug, wanneer gaan we terug, hoe gaan we reizen, waar gaan we naartoe als we aankomen, hoe is de school in land van terugkeer etc. In de kinderboekjes en gesprekskaarten wordt op een speelse manier op deze vragen ingegaan. Ook wordt hier uitgelegd welke verschillende partijen een rol spelen voorafgaand, tijdens en na de terugkeer: zoals de regievoerder, casemanager, advocaat en terugkeerorganisaties.

De focus bij de kinderboekjes en gesprekskaarten ligt op het versterken van de veerkracht van de kinderen. In hoofdstuk 3 is uitgebreid ingegaan op (bronnen van) veerkracht van terugkerende asielzoekerskinderen. Op basis hiervan is er gekozen om in de kinderboekjes en gesprekskaarten aandacht te geven aan:

- Het verstrekken van informatie over de terugkeer en over de procedure(s).
- Het verstrekken van informatie over basisbehoeften als veiligheid, huisvesting, scholing, toegang tot zorg.
- Het versterken van de ouder-kind relatie en van de gezinscohesie.
- De mogelijkheid om invloed uit te oefenen.
- De coping mechanismen van kinderen, oftewel wat heeft hen kracht gegeven en wat geven zij zelf aan als helpend om de terugkeer minder ingrijpend te laten zijn.
- Het versterken van de sociale en culturele identiteit van het kind. Hierbij speelt religie ook een rol.
- Zowel de verbinding met land van herkomst, alsook de verbinding met Nederland.
- Ontspanning.

In de paragrafen 4.4 en 4.5 zal hier verder op worden ingegaan. Ook zal hierin worden besproken hoe je in het werken met de kinderboekjes en gesprekskaarten kunt aansluiten bij (de situatie van) het kind en zullen er handvaten gegeven worden voor kindvriendelijke communicatie.

4.3 Psychosociale begeleiding bij terugkeer

Als kinderen horen dat ze teruggaan naar land van herkomst en ze afscheid moeten nemen in Nederland, begint er een proces dat vergelijkbaar is met een rouwproces. Kinderen kunnen over het algemeen snel schakelen en zich gemakkelijk aanpassen. Het ene moment kunnen ze verdrietig en boos zijn om de terugkeer, het andere moment kunnen ze weer over gaan op de normale dingen zoals school en spelen. Kinderen doseren op deze manier hoeveel (emoties) ze aankunnen. Bovendien willen (asielzoekers)kinderen ook zo snel mogelijk weer 'normale' kinderen zijn. Hierdoor kan het lijken alsof ze geen schade of trauma hebben opgelopen. Kinderen hebben veel veerkracht dus dit kan ook inderdaad het geval zijn. Tegelijk zijn kinderen hierin kwetsbaar. Kinderen kunnen namelijk ook hun verdriet parkeren omdat ze zich niet veilig genoeg voelen om zich te uiten, of omdat ze hun ouders willen ontlasten. Dit zie je ook vaak bij asielzoekerskinderen. In combinatie met de over het algemeen korte voorbereidingstijd op terugkeer, zorgt dit ervoor dat het risico groot is dat terugkerende asielzoekerskinderen onvoldoende ruimte hebben voor een 'gezond' rouwproces. Later kan alsnog de reactie komen in de vorm van opvallend gedrag. Daarnaast kan er sprake zijn van verlies- en/of traumatische ervaringen in het verleden die nog onvoldoende verwerkt zijn en/of door de terugkeer weer getriggerd worden.

Hoe beter de verwerking van de terugkeer, hoe groter de kans op een succesvolle re-integratie. En omgekeerd, hoe beter de re-integratie, hoe meer kans op een gezonde verwerking.⁴³ Psychosociale ondersteuning tijdens het terugkeerproces, bewustwording van ouders en samenwerking met een partnerorganisatie in land van herkomst die het kind ook na terugkeer kan ondersteunen bij het rouwproces is daarom belangrijk.

Er zijn verschillende factoren die van invloed kunnen zijn op het rouwproces en het verwerken van de terugkeer.

Factoren die kunnen zorgen voor stagnatie in het rouwproces, zijn⁴⁴:

- Opeenstapeling van risicofactoren (zie hoofdstuk 3).
- 'Incomplete' rouw omdat echt afscheid nemen niet mogelijk was.
- Verwerking moet plaats vinden in een stressvolle periode waarbij het re-integreren in land van herkomst al een zware opgave is.

Beschermende factoren zijn:

- Op tijd voorgelicht worden over de terugkeer.
- Eerlijke en duidelijke informatie over de terugkeer.
- Kinderen moet verteld worden dat ze geen schuld hebben aan de terugkeer.
- Het ervaren van regie over de gebeurtenissen zowel voorafgaand als na de terugkeer. Kinderen moeten zoveel mogelijk betrokken worden bij de terugkeer.
- Aandacht en aanwezigheid van een ondersteunende ouder en/of andere volwassene. Het is belangrijk dat kinderen merken dat er aandacht voor hen is en ruimte om over de terugkeer te praten. Overleg met ouders wat hierin mogelijk is in deze stressvolle en drukke periode, en bespreek hoe hierin extra steun gegeven kan worden door bijvoorbeeld een leerkracht, terugkeer-begeleider of hulpverlener.

43. Adriani, P. & Smit, M. (1998)

44. Adriani, P. & Smit, M. (1998)

- Uitdrukking kunnen geven aan (emoties rondom) de terugkeer. In de volgende paragraaf wordt hier verder op ingegaan.
- Inlichten van school zodat deze het kind ook kunnen steunen.
- Goed afscheid.
- Zorg voor manieren waarop het kind binding kan houden met (vrienden in) Nederland.
- Steun bij de re-integratie
- Verbinding met land van terugkeer, zich welkom voelen na terugkeer
- School kan een belangrijke rol spelen in het bieden van structuur, veiligheid, hoop voor de toekomst en afleiding. In paragraaf 4.6 wordt dit verder besproken.

Een rouwproces kost tijd en re-integreren kost tijd. Verwerken is pas mogelijk als er vertrouwen en een zekere mate van stabiliteit, zekerheid en het perspectief op een toekomst is. Naast een goede begeleiding voorafgaand aan terugkeer, is monitoring en begeleiding in het eerste jaar na terugkeer daarom essentieel.

4.4 De kinderboekjes en gesprekskaarten

Om kinderen te informeren over, en ondersteunen in, het terugkeerproces, heeft Solid Road kinderboekjes en gesprekskaarten ontwikkeld. Voor de jongere kinderen is gekozen om hen voor te lichten en te betrekken bij de terugkeer d.m.v. een voorleesverhaal en creatieve opdrachten. Voor de oudere kinderen staat het gesprek en het ervaren van invloed meer centraal. Hiervoor zijn gesprekskaarten ontwikkeld, op basis waarvan kinderen voor hen belangrijke punten (m.b.t. het terugkeerplan) op kunnen schrijven in het kinderboekje.

In beide kinderboekjes wordt daarnaast op een kindvriendelijke manier informatie gegeven over de terugkeerprocedure en betrokken organisaties.

De kinderboekjes en gesprekskaarten bestaan uit vier 'delen'. De verschillende delen zijn met kleuren aangegeven:

- A:** Dit ben ik samen met mijn familie (paars)
- B:** De vlucht en tijd in Nederland (groen)
- C:** Afscheid van Nederland (blauw)
- D:** Terug in het thuisland (oranje)

Om met kinderen in gesprek te gaan over de terugkeer, en hen voor te bereiden op de terugkeer, wordt er gebruik gemaakt van een verhaal en de metafoor van de kaketoetoe. Er is gekozen voor de kaketoetoe omdat dit beestje veel aanknopingspunten biedt om met kinderen in gesprek te gaan over hun eigen situatie, en omdat de kaketoetoe veel eigenschappen heeft die aansluiten bij de veerkracht van kinderen zoals: het sociale en speelse karakter, de vindingrijkheid en aanpassingsvermogen, de kuif op het hoofd waaraan je 'emoties' kunt zien, het zorgdragen voor elkaar binnen de groep, trouw, vermogen om 'vriendschap' aan te gaan etc.

Kinderen kunnen zich herkennen in het verhaal van de kaketoetoe en over de terugkeer praten zonder dat het te dichtbij komt. Daarnaast dient de kaketoetoe ook als steunfiguur.

Bij het kinderboekje voor jongere kinderen is een 'roadmap' toegevoegd. Op deze weg kunnen kinderen, d.m.v. het plakken van bijgevoegde stickers, aangeven welke onderdelen van het boekje ze al doorlopen hebben. Dit maakt het terugkeerproces voor hen overzichtelijker. Daarnaast kan deze 'roadmap' door ouders/professionals gebruikt worden om op een laagdrempelige manier met kinderen in gesprek te (blijven) gaan over de terugkeer en over hun proces.

In zowel het kinderboekje voor de jongere kinderen, als bij de gesprekskaarten, zijn verschillende soorten vragen opgenomen. De vragen zijn zo gesteld dat ze veerkrachtversterkend zijn en het kinderen de mogelijkheid biedt om op een indirecte manier (via de metafoor van de kaketoef) over eigen gevoelens en behoeften te praten. Er zijn bewust veel vragen neergezet zodat er (door kinderen) gekozen kan worden voor vragen die het beste aansluiten.

4.5 Uitgangspunten bij het gebruik van de kinderboekjes en gesprekskaarten

In deze paragraaf zal gekeken worden naar de belangrijkste aandachtspunten in de (psychosociale) begeleiding van kinderen bij terugkeer. Daarnaast zal er een vertaling gemaakt worden naar hoe dit praktisch meegenomen kan worden bij het gebruik van de kinderboekjes en gesprekskaarten.

Belangrijke uitgangspunten bij de (psychosociale) begeleiding van kinderen bij terugkeer zijn:

- Veiligheid, Verbinding en Hoop.
- Samenwerking met ouders. Een gezinsbenadering.
- Aandacht voor de eigen regie van kinderen.
- Aandacht voor het rouwproces van terugkerende asielzoekerskinderen.
- Rekening houden met de voorwaarden voor kindvriendelijke communicatie.
- Maatwerk, afstemming op het individuele kind en gezin.
- Voorkom nieuwe stress of re-traumatisering.
- Meenemen van de stem van het kind in het opstellen van het terugkeerplan.

4.5.1 Veiligheid, Verbinding en Hoop

Om de veerkracht van zowel kinderen als ouders tijdens het terugkeerproces te versterken wordt er in deze handleiding uitgegaan van drie focuspunten, namelijk: Veiligheid, Verbinding en Hoop. Hieronder zal beschreven worden hoe bij de terugkeerbegeleiding van kinderen concreet invulling gegeven kan worden aan deze principes.

Veiligheid

Aanwezigheid van een vertrouwd persoon of voorwerp

De aanwezigheid van een vertrouwd persoon of een vertrouwd voorwerp, bijvoorbeeld een knuffel, kan het kind helpen om zich veiliger te voelen. Vraag het kind ook zelf wie hij/zij graag bij het gesprek wil hebben.

Om met kinderen in gesprek te gaan over de terugkeer en hen voor te bereiden op de terugkeer wordt er bij de kinderboekjes en gesprekskaarten gebruik gemaakt van het verhaal van de reizende kaketoetoe, als metafoor voor het verhaal van de kinderen zelf. De kaketoetoe dient tijdens het terugkeerproces als steunfiguur.

Eerlijkheid en duidelijkheid

Duidelijkheid over wat er gaat gebeuren geeft de kinderen structuur en veiligheid. Het is daarom belangrijk om het terugkeerproces zo concreet en voorspelbaar mogelijk te maken. Hierdoor krijgen kinderen een gevoel van controle terug waaraan het de afgelopen jaren vaak ontbroken heeft in zijn/haar leven.⁴⁵ De kinderboekjes en gesprekskaarten kunnen hierbij als middel worden gebruikt. Wees ook duidelijk over het doel van de begeleiding, de inhoud van de begeleiding en over jouw rol. Maak duidelijk wat je wel en niet kunt betekenen. Het is belangrijk dat kinderen weten welke informatie vertrouwelijk blijft en welke informatie je gaat delen. Doe geen beloftes die je niet waar kunt maken!

Bied het kind ruimte om zijn/haar emoties te uiten en vragen te stellen

Ieder kind zal anders reageren wanneer hij/zij hoort over de terugkeer, en zal dit ook op een eigen manier verwerken. Het ene kind zal zijn emoties makkelijker uiten dan het andere kind. Reacties kunnen zijn: boosheid, huilen, ontkennen, angst, weglopen of doen alsof er niets aan de hand is. Soms zie je ook dat kinderen lichamelijke reacties krijgen en slecht gaan slapen. Kinderen kunnen kwaad zijn op hun ouders en beschadigd in hun vertrouwen. Kinderen die heel hard hun best hebben gedaan op school, in de hoop een verblijfsvergunning te kunnen 'verdienen' voelen zich vaak afgewezen. Ook kunnen ze zichzelf de schuld gaan geven, of juist een gevoel van machteloosheid ontwikkelen. Zoals al eerder is genoemd, is het belangrijk om ruimte te geven aan alle zorgen en vragen van kinderen en hun gevoelens van verdriet en onrechtvaardigheid te erkennen.

Hoe moeilijk het onderwerp ook is, toch hebben kinderen het nodig om regelmatig over de terugkeer te horen en te kunnen praten. Vaak zijn de herinneringen van kinderen aan land van herkomst vervaagd of gekleurd. Met name jonge kinderen toetsen bij hun ouders hoe zij reageren op situaties en nemen hun reacties over. Het is daarom goed om aan ouders mee te geven dat de manier waarop zij zelf met de terugkeer omgaan, en hoe zij over terugkeer en land van herkomst praten, veel invloed heeft op de kinderen. In hoofdstuk 5 wordt hier verder op ingegaan. Probeer zelf ook neutraal/feitelijk over de terugkeer en over land van herkomst te praten.

Kinderen praten vaak het makkelijkste spelenderwijs of tijdens een gezamenlijke activiteit. De kinderboekjes en gesprekskaarten zijn daarom een goed middel om met kinderen over de terugkeer te praten.

Verbinding

Zoals in hoofdstuk 3 is beschreven, wordt de veerkracht van kinderen niet alleen bepaald door eigenschappen en gedrag van het kind zelf, maar speelt de omgeving en de relatie met anderen hierbij een grote rol.

Bij de begeleiding van kinderen bij terugkeer moet daarom aandacht zijn voor:

- Het samenwerken met ouders en het betrekken van ouders bij de begeleiding van de kinderen.
- Belangrijke andere personen in het leven van de kinderen, zoals vrienden, leerkracht, eventuele hulpverlener(s) of vrijwilliger(s) etc.
- Familiewaarden en gewoontes.

Aandachtspunten hierbij zijn:

- Neem culturele waarden en normen van het gezin van het kind als uitgangspunt i.p.v. eigen culturele waarden en normen.
- Zoek uit wie binnen de familie belangrijk is voor het kind, wie hij/zij het meest vertrouwt, maar ook wie de meeste autoriteit heeft om beslissingen te maken met betrekking tot het kind. Dit kan ook een vader of grootouder zijn in land van herkomst. Hierin kan een verschil zijn tussen hoe het officieel binnen de cultuur geregeld is en hoe het in de praktijk is. Het is belangrijk om oog te hebben voor beiden.
- In veel asielzoekersgezinnen zijn de rollen van gezinsleden hiërarchischer dan in het Westen. Door de asielperiode kan hier een verschuiving in hebben plaatsgevonden. Het is belangrijk om hier aandacht voor te hebben en in de begeleiding van de kinderen oog te hebben voor het versterken van de familiecohesie.
- Let erop dat je de positie van het kind in de familie respecteert en dat je ouder(s) voldoende betreft bij de begeleiding. In veel gevallen spreekt het kind de Nederlandse taal beter dan zijn/haar ouders. Het is daardoor gemakkelijk om je meer op het kind dan de ouder te richten of om via het kind met ouders te praten. Let erop dat ouders juist bevestigd worden in hun rol i.p.v. dat ze zich ondermijnd voelen. In hoofdstuk 5 wordt hier verder op ingegaan.

Hoop

Een project met vluchtelingenkinderen in Canada laat zien dat hoop een sterke kracht is. Aan de kinderen werd d.m.v. creatieve activiteiten gevraagd om na te denken over wat hen hoop gaf, en wat hoop voor hen betekende. Hoop bleek een universeel begrip te zijn. Kinderen gaven aan dat hoop hen hielp om te kunnen gaan met de moeilijkheden, oplossingen te verzinnen en positief te blijven.⁴⁶

De antwoorden lieten zien dat hoop versterkt of gevormd werd door:

- Hoopvolle gebeurtenissen (zoals 'overleven en ontsnappen tijdens de vlucht', 'een voedseltruck van de VN in het vluchtelingenkamp').
- Hoopvolle relaties ('spelen met nieuwe vrienden', 'hulp van mensen', 'ouders').
- Perspectief biedende activiteiten zoals school en sport.
- Hoop vanuit culturele en religieuze overtuigingen.
- Iets kunnen betekenen voor anderen.⁴⁷

Bovengenoemde hoopgevende factoren komen ook terug in de kinderboekjes en gesprekskaarten. Een focus op hoop betekent niet dat er geen aandacht moet zijn voor de moeilijkheden. Het is nog steeds belangrijk om oog te houden voor risicofactoren, maar om tegelijk te kijken naar wat kinderen hoop geeft en hoe dit versterkt kan worden.

45. Plysier, S. (2003)

46. Yohani, S.C. (2008)

47. Yohani, S.C. (2008)

Ouders in bovengenoemd project gaven aan dat het moeilijk is voor de kinderen om hoop te houden als hun ouders geen hoop hebben voor de toekomst.⁴⁸ Je ziet vaak dat dit voor ouders een uitdaging is. Aan de ene kant willen ze hoopvol zijn voor hun kinderen, aan de andere kant hebben ze zelf moeite om hoopvol te blijven. Tegelijk kunnen antwoorden van kinderen, op hoe zij hoop krijgen en ervaren, ook weer hoop geven aan ouders.⁴⁹ Ook hierbij is het dus belangrijk om zowel aandacht te hebben voor kinderen alsook voor ouders.

4.5.2 Samenwerking met ouders, een gezinsbenadering

Gezinsrelaties vormen zowel een belangrijke beschermende rol voor kinderen bij de terugkeer alsook een risicofactor. Bij het ontwikkelen van de kinderboekjes en gesprekskaarten is zowel aandacht gegeven aan factoren die de individuele veerkracht van het kind versterken, alsook aan beschermende 'strategieën' van het hele gezin. De kinderboekjes en gesprekskaarten kunnen hierdoor gebruikt worden in gesprek met/tussen ouders en kinderen als middel om de gezinscohesie te versterken, en bronnen van veerkracht van het hele gezin in kaart te brengen en te versterken. Wanneer er meerdere kinderen in een gezin zijn kan er afgewisseld worden tussen een gezamenlijke en individuele benadering. Kinderen zullen het leuk vinden om sommige opdrachten samen te doen, maar andere opdrachten weer juist alleen willen doen. Ook hierin is het belangrijk om te kijken naar wat het kind wil. Wanneer kinderen opdrachten samen doen, is het goed om te benadrukken dat er geen goed of fout is, en dat elk kind verschillend is.

Praktische punten voor de samenwerking met ouders bij het gebruik van de kindertools:

Uitleg

Ouders moeten geïnformeerd worden over het belang van de voorbereiding van kinderen op terugkeer en het betrekken van kinderen bij het terugkeerproces. Zie hiervoor ook hoofdstuk 5. Het moet voor ouders duidelijk zijn dat de kinderboekjes en gesprekskaarten hulpmiddelen zijn om kinderen op een kindvriendelijke manier te informeren over de terugkeer, en dat het ouders kan helpen om met kinderen in gesprek te gaan over de terugkeer. Ouders moeten een goed beeld hebben van de inhoud van de boekjes en gesprekskaarten. Hiervoor kan de brochure voor ouders gebruikt worden.

Aansluiten

Om aan te sluiten bij ouders is het nodig dat ouders ervaren dat er aandacht is voor de vragen en zorgen die zij hebben over de terugkeer en dat het gebruik van de kindertools hierbij aansluit. Ouders moeten niet het gevoel krijgen dat er nog meer van hen wordt gevraagd en dat ze tekort schieten als ze niet de tijd nemen om uitgebreid de boekjes met het kind door te nemen.

Besprek daarom met ouders wie hen hierin eventueel kan ondersteunen en biedt alternatieve mogelijkheden aan, zoals:

- Het werken met de kinderboekjes en gesprekskaarten tijdens gezamenlijke (terugkeer) gesprek(ken) met ouders en kind(eren).
- De mogelijkheid dat de begeleiding van de kinderen deels overgenomen wordt door de casemanager, een leerkracht, hulpverlener, medewerker van een terugkeerorganisatie etc.

Hierbij is het belangrijk dat er duidelijke afspraken gemaakt worden over terugkoppeling aan de ouders. Wij raden aan om in elk geval twee gezamenlijke ‘gesprekken’ met ouders en kinderen te hebben. De inhoud van deze gesprekken zouden er als volgt uit kunnen zien:

Gesprek 1: De kinderboekjes en gesprekskaarten worden geïntroduceerd. Er wordt samen met kind(eren) en ouders een eerste start gemaakt in het ‘werken’ met de kinderboekjes en gesprekskaarten. Met ouders en kind(eren) wordt besproken wanneer/hoe de ‘begeleider’ met het kind met het boekje/de kaarten verder gaat en hoe terugkoppeling aan ouders plaatsvindt.

Gesprek 2: Gezamenlijk gesprek waarin de ingevulde boekjes worden ‘gepresenteerd’ (door de kinderen) aan- en besproken met de ouders. Samen worden, op basis van wat kinderen zelf hebben aangegeven, concrete actiepunten besproken die nog nodig zijn om de belangen van het kind (verder) mee te nemen in het terugkeerproces.

Hoopgericht

De kinderboekjes en gesprekskaarten zijn zo ontwikkeld dat deze bij kunnen dragen aan het versterken van de ouder-kind relatie en aansluiten bij bronnen van veerkracht van het hele gezin. De beste manier om dit aan ouders te communiceren is door hen dit te laten ervaren. Veel ouders zullen niet gelijk gemotiveerd zijn om de kindertools te gebruiken. De ervaring binnen Solid Road laat zien dat het het beste werkt om de boekjes en gesprekskaarten te introduceren als onderdeel van een gezamenlijk gesprek met ouders en kinderen waarin er gelijk mee aan de slag gegaan wordt. Hierdoor ervaren ouders hoe het gebruik van de boekjes en gesprekskaarten steunend kan zijn voor hun kinderen, en hoe het hen als gezin kan helpen om samen met de terugkeer om te gaan.

Loyaliteit naar ouders

Kinderen zullen altijd loyaal blijven naar hun ouders. Erkenning van de terugkeer door ouders is belangrijk voor kinderen om de terugkeer zelf te kunnen erkennen en er om te kunnen ‘rouwen’. Doordat ouders zelf ook een rouwproces doormaken kan dit een moeilijk punt zijn. Omdat kinderen hun ouders niet af willen vallen zullen ze niet altijd echt delen wat ze voelen en willen rondom de terugkeer. Loyaliteit naar ouders moet altijd gerespecteerd worden. Benoem dat je zowel het kind als de ouders wil helpen. Het kan ook helpen om expliciet begrip voor kind en ouders te benoemen door bijvoorbeeld te zeggen: *‘Het is heel moeilijk voor jou en je ouders dat jullie niet in Nederland kunnen blijven. Dit is niet de schuld van jou of je ouders. Ik snap dat jullie hier boos en verdrietig om zijn.’* of *‘Het is heel moeilijk voor jou dat je niet in Nederland kunt blijven, ik snap dat je hier boos en verdrietig om bent. Voor je ouder(s) was het denk ik een erg moeilijke keuze omdat ze jou geen pijn willen doen en willen dat jij gelukkig bent. Ik wil jullie allebei helpen bij de terugkeer. Ik kan me voorstellen dat je veel vragen hebt, deze mag je allemaal stellen.’*

Benadruk positieve dingen van ouders. Vaak heeft het rouwproces van ouders voor een groot deel te maken met het verliezen van de droom die zij voor hun kind(eren) hadden. Kijk hoe je hier bij kunt aansluiten. In het volgende hoofdstuk wordt verder ingegaan op de begeleiding van ouders, en het creëren van bewustwording met betrekking tot de impact die hun gedrag kan hebben op de verwerking van de terugkeer door de kinderen.

48. Yohani, S.C. (2008)

49. Yohani, S.C. (2008)

4.5.3 Aandacht voor de stem en regie van het kind

Zoals in hoofdstuk 3 naar voren is gekomen, is het gehoord worden en ervaren van invloed belangrijk voor de veerkracht van kinderen, en ontbreekt het hier vaak aan in het leven van asielzoekerskinderen. Het is belangrijk dat kinderen op tijd geïnformeerd worden over de terugkeer, en in het terugkeerproces ervaren dat hun belangen en mening serieus genomen worden.

De belevingswereld van kinderen, d.w.z. hoe zij tegen dingen aankijken, wat zij belangrijk vinden en waar zij mee bezig zijn is anders dan bij volwassenen. Om aan te sluiten bij het kind is het daarom essentieel om naar het kind te luisteren. Dit vraagt om een open houding van de volwassene. Asielzoekerskinderen hebben al veel prestaties geleverd: het verwerken van verliezen, van de vlucht, het aanpassen aan een nieuwe cultuur, het omgaan met de spanning en onzekerheid als familie na de vlucht etc. Erkenning van deze prestaties en aansluiten bij de kracht van kinderen zelf, en de oplossingen die zij zelf hebben gevonden en aandragen, versterkt de veerkracht van kinderen.

Om er zeker van te zijn dat kinderen op tijd geïnformeerd worden over, en gehoord worden in, het terugkeerproces, zou het betrekken van kinderen bij de terugkeer een vast onderdeel moeten zijn van de terugkeerbegeleiding aan gezinnen. Tegelijk blijft het belangrijk om hierin ook oog te houden voor de kwetsbaarheden van terugkerende asielzoekerskinderen, en moeten kinderen hierin ook beschermd worden door:

- Voorafgaand met ouders te bespreken hoe de kinderen betrokken kunnen worden bij de terugkeer, en te bepalen bij welke gesprekken ze wel en niet aanwezig zullen zijn.
- Tijdens de gezamenlijke gesprekken de inhoud van de gesprekken duidelijk te kaderen en te richten op het belang van het kind. De kinderboekjes en gesprekskaarten van de Toolkit zijn daarbij een goed middel.
- Kinderen wel op tijd te betrekken bij de terugkeerplannen, maar hen niet het gevoel te geven dat ze medeverantwoordelijk zijn voor de beslissing om terug te keren. Dit legt een (te) grote druk op de schouders van de kinderen, en bij een moeilijke re-integratie in het thuisland kan dit leiden tot schuldgevoelens bij de kinderen.⁵⁰ Voor jongeren kan het wel wenselijk zijn om hen in het besluitvormingsproces mee te nemen, zonder de volledige beslissing bij hen neer te leggen.⁵¹

Hieronder worden een aantal concrete voorbeelden genoemd van hoe je de stem en regie van het kind mee kunt nemen bij het gebruik van de kinderboekjes en gesprekskaarten.

- Geef kinderen de ruimte om te kiezen, en benoem dit ook naar hen. Mogelijke keuzes zijn: Met welk hoofdstuk of onderwerp de kinderen willen beginnen. Welke opdrachten ze wel/niet willen doen en met wie. Wanneer ze willen stoppen, etc.

Bij de gesprekskaarten kan je ervoor kiezen om:

- Het kind een kaart te laten pakken die hem/haar aanspreekt, en om vervolgens zelf één of meerdere vragen van de achterkant te stellen.
- Het kind zowel de kaart alsook de vraag te laten kiezen welke hij/zij wil beantwoorden.
- Benoem expliciet aan kinderen dat het hun eigen boekje is, en benadruk dat er geen goed of fout is in de antwoorden die ze geven/invullen.
- Stuur zo weinig mogelijk, en grijp zo weinig mogelijk in. Beweeg mee met het kind.

Een praktijkvoorbeeld: Een Iraaks jongetje ging n.a.v. de vraag om zijn moederland in te kleuren, ook andere landen inkleuren op de kaart. Vervolgens vertelde hij dat in Parijs was geweest. Je kunt hier op verschillende manieren op inspelen. Bijvoorbeeld: Door te praten over zijn bezoek aan

Parijs; wat vond hij leuk, wat hebben ze gedaan, te vragen welke landen/plaatsen hij nog meer kent, enz. Vervolgens kun je weer de link maken naar de oorspronkelijke vraag door bijv. te vragen wat het verschil is tussen Parijs en de stad waar hij gaat wonen, en of er ook dingen hetzelfde zijn. Of door een meer indirecte vraag, namelijk hoe hij denkt dat het zou zijn voor iemand uit Frankrijk om in Irak te gaan wonen. Wat er anders zou zijn en wat er hetzelfde zou zijn.

- Sluit aan bij prioriteiten van het kind.

Een Armeens meisje gaf bijvoorbeeld aan erg van zwemmen te houden. Ze wilde daarom graag een foto zien van een zwembad in Armenië. Het zien van deze foto gaf haar vertrouwen en gaf ruimte voor verdere vragen over school en huisvesting.

4.5.4 Aandacht voor het rouwproces van terugkerende asielzoekerskinderen

Terugkerende kinderen hebben te maken met het verlies van vrienden, school, zekerheid, de voor hen vertrouwd geworden omgeving, dromen die ze hadden voor de toekomst etc. Dit rouwproces is voor iedereen verschillend. Wel kunnen er vier algemene fasen worden omschreven die hierbij doorlopen worden.⁵²

1. Erkennen. In dit geval betekent dit het beseffen en aanvaarden van de terugkeer en de daaraan gekoppelde verliezen (van vrienden, school, toekomst dromen etc.). Je ziet in deze fase vaak drie mogelijke reacties: vechten (boosheid op NL en/of op ouders, niet willen accepteren van de terugkeer), vluchten (zoeken van afleiding, niet willen praten of nadenken over de terugkeer) of bevriezen (dichtklappen, afsluiten, niet kunnen uiten).
2. Doorleven van verdriet en overige emoties, in dit geval rondom de terugkeer.
3. Aanpassen aan de nieuwe situatie. Oftewel het nadenken over de terugkeer en over een leven in land van herkomst, instellen op de veranderingen, nadenken over afscheid van Nederland etc.
4. Verbinden. Het verlies en in dit geval de terugkeer een plaats kunnen geven.

Hoe deze fasen doorlopen worden is per kind verschillend. Er is geen vaste volgorde. Fasen kunnen tegelijk doorlopen worden of meerdere keren binnen het rouwproces. Zo kunnen kinderen zich bijvoorbeeld aanpassen aan de terugkeer en tegelijk nog bezig zijn met het accepteren van de terugkeer. Of kinderen kunnen in het ene gesprek emoties en gedrag laten zien wat past bij het verbinden en accepteren van de terugkeer, terwijl ze in een volgend gesprek boos kunnen zijn, niet over de terugkeer willen praten of jou als boeman zien. Dit is een gezonde manier van rouwen. Het helpt om je bewust te zijn van (de fase van) het rouwproces van het kind, zodat je hierbij aan kan sluiten. Belangrijk is hierbij om erkenning te geven aan waar het kind doorheen gaat en dit te benoemen. Dit hoeft niet heel uitgebreid. Een simpele bevestiging naar het kind toe kan al genoeg zijn. Bijv. 'Ik snap dat de terugkeer en afscheid nemen pijn doet....', 'Ik snap dat je niet terug wil gaan (als dit het geval is)' 'Je mag boos/verdrietig/..... (benoemen van emotie) zijn, dit is heel logisch'. Voor zowel kinderen als ouders is het steunend om begrip te ervaren voor hun rouwproces. Daarnaast kan het voor beiden geruststellend zijn om te horen dat de (wisselende) emoties en gedrag een normale reactie zijn binnen een rouwproces. Respecteer het als een kind niet wil praten. In de paragraaf over kindvriendelijke communicatie wordt hier verder op ingegaan.

50. Dienst Asiel- en Vluchtelingenbeleid Gent, K. van Gelder (2014)

51. Dienst Asiel- en Vluchtelingenbeleid Gent, K. van Gelder (2014)

52. Worden, William J. Grief Counseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner. (New York, NY: Springer Publishing Company), 1991

De focus van de kinderboekjes en gesprekskaarten ligt op het versterken van hulp- en krachtbronnen, en de boekjes en kaarten zijn speelsgewijs van opzet. Het gevaar hierbij is dat kinderen het gevoel kunnen krijgen dat er geprobeerd wordt om terugkeer 'leuk' te maken, en dat er niet gezien wordt hoeveel impact de terugkeer op hen heeft. Het erkennen en benoemen van verdriet, zorgen en gevoelens van onrechtvaardigheid van kinderen (en ouders) is daarom essentieel.

4.5.5 Rekening houden met de voorwaarden voor kindvriendelijke communicatie⁵³

De manier van communicatie is doorslaggevend voor hoe informatie over komt op kinderen, en op wat zij zelf zullen delen. In onderstaand kader wordt een overzicht gegeven van voorwaarden voor kindvriendelijke communicatie.

Voorwaarden voor kindvriendelijke communicatie

- Een kindvriendelijke omgeving
- Afwisseling tussen praten en ontspanning
- Stel het kind op zijn/haar gemak
- Let op je non-verbale communicatie
- Blijf altijd afstemmen op het kind
- Luister
- Wees creatief
- Stimuleer vragen
- Respecteer het als een kind niet wil praten
- Maak het gesprek niet te lang
- Zorg voor een goede afronding van het gesprek

Een kindvriendelijke omgeving

Allereerst is het belangrijk om te zorgen voor een kindvriendelijke omgeving, oftewel een veilige, rustige en prettige plek waar je met kinderen kunt praten. Denk ook na over hoe de opstelling in de ruimte is: schuin tegenover elkaar i.p.v. direct tegenover elkaar, niet te dicht op het kind, op dezelfde ooghoogte, etc.

Afwisseling tussen praten en ontspanning

Kinderen praten beter over moeilijke onderwerpen als dit gecombineerd wordt met spel, ontspanning en humor. Bij jonge kinderen moet spel centraal staan, bij oudere kinderen kan de focus meer op praten liggen. Naast spel is beweging belangrijk, dit helpt kinderen over het algemeen om spanning kwijt te raken.

53. Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van het boek 'Luister je wel naar mij?' van Martine F. Delfos (2005)

Stel het kind op zijn gemak

Praten over terugkeer is voor kinderen lastig. Het is daarom belangrijk om het kind op zijn gemak te stellen door te vertellen wat het doel van het gesprek is, namelijk: om naar het kind te luisteren en het kind samen met de ouders te begeleiden bij de terugkeer. In de kinderboekjes wordt hier ook op een kindvriendelijke manier op ingegaan. Ga er niet te snel vanuit dat een kind je snapt, maar neem de tijd om het kind te laten begrijpen waar het gesprek cq. de begeleiding voor bedoeld is.

Terugkeer is een serieus onderwerp. Probeer dit niet te bagatelliseren, de kans is groot dat kinderen dan juist weerstand laten zien omdat ze zich niet gehoord voelen. Tegelijk kan het kinderen helpen om het gesprek luchtig te houden en tussendoor grapjes te maken.

Asielzoekerskinderen hebben veel afscheid moeten nemen. Dit heeft in veel gevallen invloed op de mate waarin zij zich durven hechten en anderen vertrouwen. Daarnaast kan het vertrouwen in volwassenen beschadigd zijn door (traumatische) ervaringen voorafgaand of tijdens de migratie. Het is allereerst belangrijk om kinderen hierin te begrijpen, en te zien dat het beschermen van zichzelf voor het kind essentieel was en is. Daarnaast is het belangrijk om kinderen te laten ervaren (en dit te benoemen) dat ze zelf de regie houden, en door voor het kind vertrouwde relaties (dit zijn in eerste instantie ouders) te versterken en te betrekken bij het terugkeerproces.

Andere manieren om een kind op zijn gemak te stellen zijn:

- Neem tijd om kennis te maken. Stel jezelf voor. Onthoud de naam van het kind.
- Echt luisteren!
- Benoemen van de situatie zonder teveel in te vullen.
- Aansluiten bij zijn/haar interesses.
- Praten over (recente) positieve ervaringen.
- Praten over school.
- Een kind iets laten doen of laten vertellen over wat hij/zij goed kan.
- Het kind laten helpen (dit kan al iets kleins zijn, bijv. laten helpen bij het halen van drinken).
- Complimentjes geven.
- Herhaaldelijk benoemen dat je graag wil horen wat hij/zij vindt en ervaart en dat er geen goede of foute antwoorden zijn.
- Laten merken dat wat het kind vertelt effect heeft, bijv. door te zeggen: 'Nu ik weet dat jij je zorgen maakt omdat je de taal niet meer goed kunt schrijven kan ik samen met je ouders overleggen hoe we extra taalles voor je kunnen regelen.'

Let op je non-verbale communicatie

Kinderen ervaren echtheid en dus betrouwbaarheid doordat ze merken dat je verbaal en non-verbaal hetzelfde zegt. Let daarom ook op je non-verbale communicatie, zoals je houding, toon van je stem, wel of geen oogcontact, uitdrukking op je gezicht etc. Belangrijk is dus dat deze overeenkomen met wat je vertelt, en dat je niet alleen verbaal maar ook non-verbaal kinderen op hun gemak stelt en uitnodigt. Dit kan door een open houding, zachte en vriendelijke stem, oogcontact etc. Kijk ook naar een kind om te zien wat er in het kind omgaat. In veel niet-westerse culturen is het ongeleefd om het oneens te zijn of om het te zeggen als je iemand niet begrepen hebt. Non-verbale communicatie kan dan betrouwbaarder zijn dan verbale communicatie.

Het wel of niet maken van oogcontact kan verschillende redenen hebben. Hierbij kunnen culturele verschillen een rol spelen. In sommige culturen is het een teken van respect om de ander niet in de ogen te kijken. Het vermijden van oogcontact kan ook betekenen dat het kind bang of niet op zijn/haar gemak is of niet wil praten. Een andere reden om oogcontact tijdelijk te verbreken is omdat kinderen zich soms beter kunnen concentreren als ze je niet in de ogen kijken en/of het vaak makkelijker vinden om over moeilijke onderwerpen te praten als er geen oogcontact is. Probeer dus in te schatten waarom het kind geen oogcontact maakt en stem het zelf oogcontact maken daarop af.

Blijf altijd afstemmen op het kind

Stop meteen met een gesprek als je merkt dat het kind erg gespannen wordt of van streek raakt. In paragraaf 4.5.7 wordt hier verder op ingegaan.

Als begeleider kan je geraakt worden door wat het kind vertelt. Het is belangrijk dat een kind zich gezien en gehoord voelt, maar teveel emotie kan kinderen ook afschrikken. Een wat neutralere houding maakt het over het algemeen makkelijker voor kinderen om hun verhaal te vertellen.

Luister

Neem voldoende tijd om naar het kind te luisteren en om het kind te laten vertellen wat het wil zeggen. Neem het gesprek niet over. Respecteer ook de subjectieve versie van de waarheid van het kind, oftewel zijn/haar eigen waarheid.

Wees terughoudend in het onderbreken van kinderen tijdens hun verhaal en moedig hen aan om door te vertellen.

Heb geduld. Kinderen hebben vaak meer tijd nodig om zich te kunnen uitdrukken. Met name wanneer er beperkt tijd is, is het een valkuil om te gaan sturen of om suggestieve vragen te gaan stellen.

Wees creatief

Kinderen kunnen van de hak op de tak springen. Het is belangrijk om flexibel te zijn en mee te kunnen bewegen met de kinderen. Het gebruik van de kinderboekjes moet voor kinderen niet voelen als een opdracht, maar zoveel mogelijk interessant en leuk zijn. Wees flexibel en creatief en neem ruimte voor 'ontspanning' tussendoor. Hieronder een voorbeeld uit de praktijk:

Een Iraaks jongetje van vijf jaar vraagt of je in zijn boekje een trein wil tekenen. Je kunt hierin meebewegen door dit samen te doen, te vragen hoe de trein eruit moet zien, en vervolgens een bruggetje te maken naar een volgende vraag/opdracht. Je kunt bijvoorbeeld vragen: 'Heb je ook treinen in Irak' of 'Zou de kaketoetoe wel eens een trein hebben gezien?' 'Zullen we weer verder lezen over de reis van de kaketoetoe?' etc.

Succeservaringen zijn belangrijk. De kinderboekjes zijn geen 'huiswerk' dat goed gemaakt moet worden. Als een kind een verkeerd antwoord geeft, bijv. op de kaart een ander land aanwijst hoeft je niet gelijk te zeggen dat dit niet klopt. Je kunt bijvoorbeeld zeggen, zullen we op de telefoon/computer eens kijken waar Nigeria ligt? Vervolgens kun je dit samen met het kind opzoeken en daarna het goede land inkleuren.

Stimuleer vragen

Het kan voor kinderen spannend zijn om zelf de ruimte te nemen om vragen te stellen. Dit geldt vaak extra voor asielzoekerskinderen omdat zij over het algemeen meer gewend zijn om als kind te luisteren naar volwassenen. Het is daarom goed om meerdere keren te benadrukken dat het kind vragen mag stellen en dat er geen goede of foute vragen zijn. Belangrijk hierbij is om die ruimte ook bewust te creëren door bijvoorbeeld te zeggen: ‘nu is het jouw beurt om vragen te stellen’.

Respecteer het als een kind niet wil praten

Respecteer de keuze van het kind om weinig te delen. Laat hen weten dat ze hierin vrij zijn. Er kunnen verschillende redenen zijn waarom een kind zich niet wil of kan uiten. Culturele factoren kunnen hierin een rol spelen, loyaliteit naar ouders, ontwikkelingsproblemen t.g.v. trauma, maar het kan ook een coping mechanisme zijn om om te kunnen gaan met de terugkeer. Wanneer je merkt dat een kind het moeilijk vindt om zich te uiten of niet wil praten is het allereerst belangrijk om niet te forceren. Het kan in dit geval helpend zijn voor het kind om je in eerste instantie vooral te richten op het ‘voorlichten’ van het kind (het bieden van duidelijkheid over de terugkeer, het proces, de stem van het kind hierin etc.) en het kind minder vaak te vragen naar emoties en mening. Wat ook kan helpen is om indirect naar dingen te vragen. Indirecte vragen maakt het over het algemeen minder bedreigend en makkelijker om over moeilijke onderwerpen te praten. Bij de kinderboekjes en gesprekskaarten wordt daarom gebruik gemaakt van het ‘personage’ van de kaketoetoe. Kinderen kunnen zich herkennen in het verhaal van de kaketoetoe en over de terugkeer praten zonder dat het te dichtbij komt.

Een andere manier om een gesprek op gang te krijgen is door gesloten vragen te gebruiken.

Maak het gesprek niet te lang

Houd er rekening mee dat kinderen zich overweldigd kunnen voelen als ze teveel informatie in één keer krijgen.

Zorg ervoor dat je de hoeveelheid informatie aanpast aan (de leeftijd van) het kind en aan de situatie. De tijd rondom de terugkeer is over het algemeen stressvol voor kinderen. Dit kan ook invloed hebben op de concentratie van het kind en de mogelijkheid om informatie op te kunnen nemen. Het kan helpend en rustgevend zijn om bepaalde informatie meerdere keren te herhalen. Ook kan het beter zijn om meerdere keren wat korter af te spreken i.p.v. langere afspraken.

Zorg voor een goede afronding van het gesprek

De lengte van het gesprek hangt af van de leeftijd van het kind (zie bijlage 6) en de spanningsboog. Let goed op de non-verbale signalen van kinderen om in te schatten wanneer je het gesprek moet afronden.

Het kind kan ook zelf het gesprek afbreken omdat het emotioneel genoeg is. Benoem dit en sluit hierop aan, bijv. ‘Volgens mij vind je dat we genoeg gepraat hebben, dat is prima, dan gaan we een andere keer verder, je hebt al hard je best gedaan’.

Zorg dat een kind tot zichzelf kan komen en kan ontladen na het gesprek. Sommige kinderen vinden het fijn om even alleen te zijn, andere kinderen willen juist contact vanuit een behoefte aan veiligheid en troost. Wat vaak positief werkt is om nog even met het kind mee te lopen en over onbeladen onderwerpen te praten (school, hobby, eten).

Tot slot: Kinderen kunnen soms grappige antwoorden geven, maar let erop dat je niet gaat lachen om antwoorden. Voor kinderen kan het antwoord namelijk serieus zijn en hij/zij kan daardoor het gevoel krijgen uitgelachen te worden, en voorzichtiger worden in het geven van antwoorden.

4.5.6 Maatwerk, aansluiting bij (de situatie van) het kind

De kinderboekjes en gesprekskaarten zijn tools om kinderen voor te bereiden op terugkeer, en moeten dus als een tool gebruikt worden, d.w.z. niet de boekjes en kaarten zijn leidend, maar de voorbereiding van de kinderen op terugkeer. Elke situatie is weer anders. Het is daarom belangrijk om het gebruik van de boekjes en kaarten altijd af te stemmen op het individuele kind en gezin.

Ter illustratie: In het kinderboekje voor jonge kinderen wordt in het verhaal van de kaketoetoe uitgegaan van een aanwezige vader en moeder. In het leven van asielzoekerskinderen is dit niet altijd het geval. Er kan sprake zijn van overlijden of (tijdelijke) scheiding van één van de ouders. Bij de vragen in het boekje wordt expres niet steeds veel nadruk gelegd op beide ouders. Toch kunnen er bij kinderen emoties naar boven komen bij het lezen van het verhaal. Het is in dit geval belangrijk om open en eerlijk te zijn over het verlies (op het niveau van het kind), en om ruimte te geven aan de emoties van het kind. Je kunt kinderen hierin erkenning geven door bijvoorbeeld te zeggen: 'ik zie dat je je vader eigenlijk erg mist en daar verdrietig over bent, dat kan ik wel begrijpen, het is ook niet leuk om je vader nooit meer te zien.' Of: 'ik zie dat je boos bent om wat ze met je moeder/ vader hebben gedaan. Ik snap dat je boos bent, dat soort dingen mogen mensen elkaar ook niet aandoen.'

Verschillen per kind en gezin kunnen zijn: de vlucht- of migratiereden, de situatie in land van terugkeer, de (psychische) gezondheid van kind en ouder(s), de gezinssamenstelling, en persoonlijke kindkenmerken zoals leeftijd, (emotionele) ontwikkeling, taal, cultuur en geslacht van het kind. Hieronder worden handvaten gegeven om in de begeleiding aan te sluiten bij de persoonlijke kindkenmerken.

Leeftijd

Zowel de inhoud, als de hoeveelheid van de informatie, als de manier van communicatie moet aangepast worden aan de leeftijd van het kind. In bijlage 6 wordt een overzicht gegeven met kenmerken van gespreksvoering voor verschillende leeftijdscategorieën: van 6 - 8 jaar, 8 - 10 jaar en 10 - 12 jaar.

Emotionele ontwikkeling

Zoals eerder is beschreven gaan kinderen, ten gevolge van de terugkeer, door een rouwproces heen. Hierdoor kunnen kinderen verschillende emoties en gedrag laten zien. Daarnaast kunnen kinderen ontwikkelingsproblemen hebben ontwikkeld als gevolg van eerder meegemaakte traumatische ervaringen en/of langdurige stress tijdens de asielperiode. Het is daarom belangrijk om er rekening

mee te houden dat er sprake kan zijn van afwijkend gedrag, en dat de (emotionele) ontwikkeling van een kind niet in alles overeen hoeft te komen met de leeftijd van het kind. In bijlage 7 wordt een overzicht gegeven van mogelijke symptomen en reacties van kinderen ten gevolge van de terugkeer. Dit overzicht is niet bedoeld om diagnoses te stellen, maar dient ter bewustwording en als hulpmiddel om signalen te herkennen en deze te kunnen plaatsen, en zo nodig extra psychosociale hulp (voor en/of na terugkeer) in te schakelen. Hierbij geldt dat het erg belangrijk is om je bewust te zijn van de mogelijkheden en beperkingen van je rol, en om daarom in de begeleiding samen te werken met andere professionals zoals besproken wordt in hoofdstuk 7.

Taal

Kies in de begeleiding voor de taal die het kind zelf het prettigste vindt om te spreken. Dit kan Nederlands zijn, de taal van het land van herkomst of een lokale taal.

Vraag de kinderen of ze een vertrouwd iemand erbij willen hebben die beide talen spreekt, bijv. een familielid of medewerker/vrijwilliger van het AZC. Zorg dat je wel goede afspraken maakt met deze persoon met betrekking tot privacy.

Kinderen kunnen wantrouwend zijn t.o.v. vertalers uit de eigen cultuur vanwege meegemaakte ervaringen. Praktische tips om vertrouwen op te bouwen wanneer je gebruik maakt van vertalers⁵⁴:

- Leg uit wat de functie van de vertaler is. Zorg ervoor dat het kind begrijpt dat de vertaler geen mening of oordeel heeft over wat het kind vertelt en dat hij/zij ook geen dingen doorvertelt.
- Vraag het kind zelf van tevoren of het liever een man of vrouw als vertaler wil, en wat het eventueel verder belangrijk vindt.

Belangrijk aandachtspunt bij het gebruik van een tolk is om tegen het kind te blijven praten en je niet te richten op de vertaler. Je praat dus tegen het kind zoals je normaal doet.

Houd er rekening mee, wanneer je met kinderen Nederlands praat, dat het niet hun eerste taal is. Waarschijnlijk hebben kinderen in dit geval meer tijd nodig hebben om alles te snappen en om zichzelf uit te drukken.

Geslacht van het kind

Houd rekening met verschillen tussen jongens en meisjes qua belevingswereld, (culturele) rollen, kwetsbaarheden en ontwikkeling. Geef kinderen de keuze om met een man of vrouw te willen praten.

Aanpassing aan de cultuur, culturele sensitiviteit

Wees je bewust van je eigen culturele bril en die van het kind waardoor jullie informatie van elkaar verschillend kunnen interpreteren.

Aandachtspunten hierbij zijn:

- Verschil in verwachtingen en rollen van kinderen in relatie tot geslacht en leeftijd.
- Veel asielzoekerskinderen zullen er minder aan gewend zijn dat volwassenen vragen naar hun mening, en kunnen volwassenen meer zien als autoriteit die ze moeten gehoorzamen en waaraan ze de gewenste antwoorden moeten geven.

⁵⁴ Council of Europe (2018)

- Andere culturele factoren die invloed kunnen hebben op de begeleiding zijn: focus op harmonie en relaties, gebruik van indirecte communicatie, de (eer) van de familie, tradities, conformiteit, en gerichtheid op prestatie. In hoofdstuk 6 wordt dieper ingegaan op de invloed van mogelijke cultuurverschillen.
- Houd rekening met de rol die religie kan spelen in het leven van het kind/gezin.
- Heb aandacht voor cultuurverschillen binnen dezelfde cultuur (andere etniciteit, lokale gewoontes etc.).

Belangrijk hierbij is om niet te stigmatiseren maar om te blijven kijken naar het individuele kind. Kennis van culturele verschillen is belangrijk, maar nog belangrijker is het om een open houding te hebben. Je zult namelijk nooit alle culturele verschillen kunnen weten of snappen. Luister naar het kind zonder (voor)oordeel. Check regelmatig of het kind vragen heeft en of het de informatie snapt, vraag bijvoorbeeld om in eigen woorden te vertellen wat je hebt verteld.

4.5.7 Voorkom nieuwe stress of re-traumatisering

Veel asielzoekerskinderen (met name kinderen die gevlucht zijn uit oorlogsgebieden) hebben traumatische gebeurtenissen meegemaakt voor en tijdens de vlucht, maar ook de periode in Nederland is voor veel kinderen stressvol. Het is echter niet altijd zichtbaar of asielzoekerskinderen getraumatiseerd zijn. In sommige gevallen lijkt het alsof kinderen goed om kunnen gaan met wat ze hebben meegemaakt, terwijl dit met name voortkomt uit het feit dat ze aan het overleven zijn, en veiligheid ontbreekt om trauma te verwerken.

Wanneer het kind zich veilig gaat voelen kan het zijn dat hij wel dingen gaat delen. Een Iraakse jongen van 10 verwoordde dit als volgt in gesprek met een Belgische onderzoeker 'Ik heb 2 harten, mijn oude en nieuwe hart. Omdat ik jou vertrouw kom ik terug bij mijn oude hart'⁵⁵. Dit citaat laat het belang zien van een aanwezige veilige volwassene in het leven van asielzoekerskinderen, maar laat ook hun kwetsbaarheid zien.

Het doel van de kindertools is dat kinderen zich ondersteund, sterker en veiliger voelen om om te kunnen gaan met de stress en onzekerheid rondom de terugkeer. De vragen focussen zich daarom met name op bronnen van veerkracht en (aanwezige) coping mechanismen. Omdat asielzoekerskinderen vaak veel hebben meegemaakt kan het gebeuren dat er, tijdens het gebruik van de kinderboekjes en gesprekskaarten, herinneringen aan trauma's naar boven komen en dat kinderen hierover gaan praten. Dit kan vanuit kinderen zelf komen, bijvoorbeeld omdat ze zich veilig gaan voelen of omdat ze hopen dat praten oplucht. Maar dit kan ook getriggerd worden door de volwassene, bijvoorbeeld doordat deze het kind graag wil helpen en het gesprek richting trauma-gerelateerde onderwerpen stuurt, of doorvraagt op trauma-gerelateerde onderwerpen. Dit is vaak goed bedoeld, maar kan juist re-traumatiserend i.p.v. versterkend voor het kind werken. Het openen van of ingaan op eventueel trauma, wanneer deskundigheid en tijd voor nazorg ontbreekt, kan een kind verder beschadigen!

Vanwege de kwetsbaarheid van asielzoekerskinderen is sensitieve begeleiding van deze kinderen, en voldoende kennis om re-traumatisering te voorkomen, nodig. Het is hierbij belangrijk om de grenzen te (h)erkennen van eigen mogelijkheden en ook naar het kind duidelijk te zijn over je rol, en over wat je wel en niet kunt betekenen.

Hieronder worden enkele tips gegeven om te reageren wanneer een kind traumatische ervaringen gaat delen⁵⁶:

- Onderbreek het werken aan de kinderboekjes wanneer je merkt dat het stress oplevert bij het kind of trauma naar boven haalt. Wees alert op signalen van het kind. Ga dan samen een ontspannende activiteit doen.
- Negeer niet wat het kind deelt! Het openstellen en delen van zijn/haar gevoel maakt het kind kwetsbaar en negeren van wat hij/zij deelt kan ervoor zorgen dat een kind zich weer extra afsluit. Geef erkenning en luister empathisch, maar help het kind ook om weer terug te gaan naar het hier-en-nu, bijvoorbeeld door te zeggen: *“Dit moet heel moeilijk voor je zijn geweest... dankjewel dat je het wilde delen... het is dapper van je dat je dit gedeeld hebt.... Ik kan de erge dingen die er zijn gebeurd niet veranderen, maar we kunnen wel kijken hoe je je nu weer beter en sterker kunt voelen.... Zullen we nu eerst even iets leuks gaan doen... Wat vond je ook alweer leuk om te doen op school?”*
- Blijf in contact met het kind. Steun het kind door er te zijn en door te laten merken dat je hem/haar hoort zonder te gaan interpreteren of doorvragen.
- Blijf je bewust van de beperkingen van je rol en mogelijkheden, ook al wil je gevoelsmatig doorvragen en doorpraten.
- Beloof nooit iets wat je niet waar kan maken omdat je het kind zo graag wilt helpen.
- Sluit positief af.

Samengevat:

- Het gebruik van de kinderboekjes en gesprekskaarten is geen therapeutische interventie, maar een hulpmiddel om kinderen voor te bereiden op terugkeer en hun veerkracht te versterken zodat ze beter om kunnen gaan met stressfactoren tijdens en na de terugkeer.
- Ingaan op eventueel trauma, wanneer deskundigheid en tijd voor nazorg ontbreekt, kan een kind verder beschadigen.
- Wanneer tijdens het gebruik van de boekjes en gesprekskaarten trauma's naar voren komen is samenwerking met een professional in Nederland en doorverwijzing naar een deskundige in land van herkomst essentieel.

4.5.8 Meenemen van de stem van het kind in het opstellen van het terugkeerplan

Zoals al meerdere keren is benoemd, is het belangrijk dat kinderen ervaren dat er naar hen wordt geluisterd, en dat hun belangen meegenomen worden. Het is daarom belangrijk dat de kinderen merken dat er bij het opstellen van het terugkeerplan rekening gehouden wordt met wat zij aangegeven hebben in hun kinderboekjes. Door het gebruik van de kinderboekjes en gesprekskaarten zullen ouders en professionals bovendien beter zicht krijgen op risicofactoren en bronnen van veerkracht van kinderen, die vervolgens ook weer meegenomen kunnen worden in het terugkeerplan.

55. Groeninck, M., Meurs, P., Geldof, D., Wiewauters, C., van Acker, K., de Boe, W. & Emmery, K. (2019)

56. Vostanis, P. en Tosun, C. (2018)

4.6 Afscheid

Asielzoekerskinderen hebben in korte tijd te maken gehad met meerdere verhuizingen en daarbij gepaard gaande verliezen. Onverwacht vertrek kan veel impact hebben op kinderen, en het gevoel van veiligheid en continuïteit aantasten. Ook kan dit invloed hebben op het vermogen om te binden aan leeftijdsgenootjes en volwassenen.

Het is daarom erg belangrijk dat kinderen afscheid kunnen nemen, en dat ze op tijd op de hoogte zijn van hun vertrek. Over het algemeen is het nodig om bij ouders bewustwording te creëren en hen uit te leggen waarom afscheid nemen nodig is voor hun kinderen. Samen met hen kun je bespreken hoe zij hun kinderen goed afscheid kunnen laten nemen en wie hen daarbij kan helpen. De kinderboekjes kunnen hierbij een ondersteunende rol spelen. Achterin de boekjes voor zowel jongere als oudere kinderen is de mogelijkheid voor vrienden, leerkracht of andere belangrijke volwassenen om een mooie herinnering, een wens en contactgegevens op te schrijven.

In de brochure 'Nou, dag maar weer. Afscheid nemen van asielzoekerskinderen in de klas', uitgegeven door Pharos, worden een aantal tips gegeven om het afscheid van school vorm te geven. Deze brochure kan gedownload worden via onderstaande link.⁵⁷

Belangrijke punten zijn:

- Kinderen hebben een stem in hoe zij afscheid willen nemen.
- De vorm van afscheid helpt het kind om positief terug te kijken op de schoolperiode.
- Kinderen ervaren dat ze iets hebben betekend.
- Er wordt op meerdere momenten aandacht gegeven aan/gesproken over het afscheid.
- Vaste afscheidsrituelen kunnen kinderen helpen bij het verwerken van de terugkeer.

Naast het nemen van afscheid is het voor de kinderen ook belangrijk om een band met vriendjes/vriendinnetjes in Nederland te kunnen houden. Eenmaal terug in land van herkomst kan het eerst te lastig zijn voor kinderen om weer contact te zoeken met Nederland. Kinderen voelen vaak zelf aan wanneer zij hier emotioneel aan toe zijn.

4.7 Overdracht van school

School is voor veel asielzoekerskinderen een plek geworden waar ze zich veilig voelen en gewoon kind kunnen zijn. School kan een grote rol spelen, ook na terugkeer, door het bieden van zorg en aandacht, structuur en regelmaat, en uitdaging en bescherming.⁵⁸ Daarnaast is school een plek waar kinderen vrienden kunnen maken en zichzelf kunnen ontwikkelen, wat een belangrijke bijdrage kan leveren aan het vergroten van de veerkracht van kinderen.⁵⁹ Tegelijk kan school juist ook een risicofactor zijn wanneer kinderen er niet veilig zijn, er sprake is van uitsluiting en/of onvoldoende begeleiding. Zo kunnen minder goede resultaten de veerkracht van kinderen juist ondermijnen, en leiden tot een neerwaartse spiraal van minderwaardigheidsgevoelens.⁶⁰

Een goede overgang en overdracht tussen de school in Nederland en de school in land van terugkeer is daarom belangrijk.

Concreet houdt dit in:

- Een goed afscheid van de school in Nederland. Aandachtspunten hierbij zijn: Wat is een goed moment van vertrek, Hoe kan het kind begeleid worden bij het nemen van afscheid, Wat hebben ouders en kind hierin nodig.
- Overleg met leerkrachten in Nederland en ouders over de (leer)ontwikkeling van het kind. Zorg dat er een schriftelijke overdracht is (vertaald in de taal van land van herkomst) van de oude school naar de nieuwe school. Breng in kaart wat het kind aan (extra) ondersteuning nodig heeft.
- Overleg met ouders of alle benodigde documenten om in land van herkomst naar school te kunnen gaan aanwezig zijn, zoals een geboortecertificaat en diploma's. Voor een snelle overdracht is het handig als deze ook al vertaald zijn in de taal van land van herkomst.
- Ga voor vertrek al met ouders en kinderen in gesprek met de partnerorganisatie in land van herkomst over de scholing voor de kinderen.
- Begeleid de kinderen bij de overgang door duidelijkheid te geven over de vertrekdatum, over de invulling van het afscheid en over de nieuwe school als deze al bekend is. Daarbij geldt ook weer dat het belangrijk is dat kinderen de ruimte krijgen om hun emoties te uiten en vragen te stellen.

57. Baan, J. (2005). <https://www.lowan.nl/lesmateriaal/nou-dag-maar-weer/>
58. Kassenberg, A., Bongaards, M., & Wolfram, P. (2004).
59. Mohamed, S. (2017)
60. Plisier, S. (2003)

5. Begeleiding van de ouders

5.1 Inleiding

Zoals in deze handleiding al meerdere keren is genoemd, is steun van ouders een belangrijke bron van veerkracht voor kinderen. (Mentale) gezondheid van ouders, een ondersteunende opvoedingsstijl en veilige hechting zijn belangrijke beschermende factoren voor een gezonde ontwikkeling van kinderen, en extra belangrijk in tijden van stress. Omgekeerd laat onderzoek zien dat het ontbreken van steun van een ouder, in combinatie met een grotere afhankelijkheid van de ouder (wat bij terugkeer het geval is), leidt tot een verhoogd risico op psychosociale problemen.⁶¹

Voor veel asielzoekersouders is het echter een grote uitdaging om een 'goede' opvoeding te blijven bieden onder langdurige moeilijke omstandigheden, en om hun kinderen te ondersteunen in het terugkeerproces. Vanwege de meestal korte periode van voorbereiding op terugkeer, en de vaak al verminderde veerkracht, zie je dat ouders zich meer richten op de praktische regelzaken en op het 'overleven' als gezin, dan dat er ruimte is om kinderen ook emotioneel te ondersteunen in het terugkeerproces. Ook zie je vaak dat ouders het gevoel hebben dat 'alles voor niets is geweest' en dat ze gefaald hebben. Dit werkt ondermijnend, en draagt er aan bij dat ouders het moeilijk vinden om de terugkeer te bespreken met hun kinderen. Wat daarnaast een grote rol speelt is dat veel ouders überhaupt niet veel met hun kinderen bespreken, ofwel omdat ze dat vanuit hun eigen opvoedingscultuur niet zijn gewend, ofwel omdat ze de kinderen willen beschermen tegen moeilijke dingen.⁶²

Ouders die geïnterviewd zijn bij het schrijven van deze handleiding gaven aan het fijn te vinden om te merken dat ze er niet alleen voor staan bij het ondersteunen van hun kind. Een Iraakse moeder noemde: 'Aandacht voor de begeleiding van kinderen is belangrijk. Door de stress en drukte rondom de terugkeer hebben ouders vaak onvoldoende aandacht voor het kind. Het is goed als het kind dan ook steun krijgt van iemand anders, van een vertrouwenspersoon. Soms verzwijgen kinderen ook naar ouders wat ze echt voelen en vinden, dit uiten ze misschien wel bij iemand anders.'

Kortom: Ondersteuning van ouders is een essentieel onderdeel in de begeleiding van kinderen bij terugkeer. Het doel van de ondersteuning is tweeledig. In eerste instantie richt deze zich op het geven van informatie en praktische handvaten aan ouders voor de begeleiding van hun kinderen bij terugkeer. Daarnaast richt ondersteuning zich op het vergroten van de kwaliteit van de opvoedingsomgeving. Hierbij staat het versterken van (bronnen) van veerkracht van ouders centraal. De informatie en handvaten die gegeven worden in dit hoofdstuk zijn toepasbaar in zowel enkele gesprekken, alsook in intensievere begeleiding van ouders. De mate waarin je ouders kunt begeleiden zal afhangen van je functie. Toch kan ook een enkel gesprek wat specifiek gericht is op het versterken van zelfvertrouwen van ouders, en het geven van handvaten voor de begeleiding van hun kinderen bij terugkeer, al helpend zijn.

Als extra ondersteuning naast de gesprekken heeft Solid Road een brochure voor ouders geschreven over de begeleiding van kinderen bij terugkeer. Deze kan als onderdeel van het gesprek aan ouders worden gegeven.

Tot slot: De meeste ouders die gesproken zijn in het kader van de ontwikkeling van de Toolkit geven aan dat ze vanwege de stress rondom de terugkeer in deze periode minder tijd en emotionele ruimte hebben voor hun kinderen. Focus in deze periode ligt daarom op het ondersteunen van ouders bij de voorbereiding van hun kinderen op de terugkeer, en op het beschermen van de relatie tussen ouder(s) en kind. Aandacht voor het vergroten van de kwaliteit van de opvoedomgeving vindt idealiter plaats voorafgaand aan de terugkeerperiode, opgevolgd door ondersteuning na terugkeer in land van herkomst.

5.1.1 Uitgangspunten bij de begeleiding van asielzoekersouders

Belangrijke uitgangspunten bij de begeleiding van ouders zijn:

- Begrip voor ouders
- Aandacht voor de eigen regie van ouders
- Culturele sensitiviteit

Begrip voor ouders

Begrip voor ouders is essentieel. Ga er vanuit dat ouders het beste willen voor hun kind. Over het algemeen is de grootste zorg van ouders, met betrekking tot terugkeer, de impact die dat op hun kinderen heeft. Een open houding naar ouders, kennis en begrip van hun situatie, en aansluiting bij hun zorgen draagt eraan bij dat ouders zich gehoord voelen, en erkend voelen in hun rol als ouder. Hierdoor zullen zij eerder open staan voor begeleiding.

Bij de ontwikkeling van de Toolkit is gesproken met verschillende asielzoekersouders. Als belangrijkste punt in de begeleiding van ouders gaven zij aan: begrip voor hun stressvolle situatie tonen, warmte en geruststelling. Dit klinkt misschien cliché, maar veel asielzoekersouders voelen zich onbegrepen en geven aan dat hulpverleners onvoldoende begrijpen wat ze hebben meegemaakt, en wat het leven als asielzoeker inhoudt. Hierdoor voelen ze zich vaak eenzaam en onvoldoende gesteund.⁶³ In het volgende hoofdstuk wordt aanvullende informatie gegeven over opvoeding in asielzoekersgezinnen en de impact van migratie op opvoeding.

Aandacht voor de eigen regie van ouders

Het zijn altijd de ouders zelf die beslissen wanneer, en hoe ze hun kinderen willen vertellen over- en voorbereiden op de terugkeer. In de praktijk zie je vaak dat ouders het moeilijk vinden om kinderen voor te lichten over de terugkeer, waardoor ze het zoveel mogelijk uitstellen. Dit kan een spanningsveld opleveren tussen aan de ene kant het belang om ouders niet te passeren en aan de andere kant het belang dat kinderen goed voorbereid en geïnformeerd worden.

Hier kan op geanticipeerd worden door:

- Vanaf het begin van de terugkeerbegeleiding duidelijk naar ouders te communiceren dat de begeleiding van kinderen een vast onderdeel is van de terugkeerbegeleiding, en aan hen uit te leggen waarom het belangrijk is om kinderen voor te bereiden op de terugkeer.

61. Eruiyar, S. (2018)

62. Kootstra, T. (2017)

63. Callewier, E. (2018)

- Naar ouders te benoemen welke ondersteuning er mogelijk is bij de voorbereiding van de kinderen en welke partijen hierin een rol kunnen spelen. Het is belangrijk om hierbij aan te sluiten bij professionals die al bij het gezin betrokken zijn en al een vertrouwensband hebben opgebouwd.
- Aan ouders te vragen hoe zij hun kinderen willen voorbereiden, wat zij daarin lastig vinden en wat voor ondersteuning ze graag zouden willen krijgen.
- Aandacht te hebben voor de zorg die ouders zelf nodig hebben rondom de terugkeer.

Culturele sensitiviteit

Culturele sensitiviteit houdt in dat er rekening gehouden wordt met wat ouders vanuit hun (culturele) gezichtspunt als goed ouderschap, en als een goede opvoeding en ontwikkeling van het kind beschouwen. Het is belangrijk om je bewust te zijn van de Nederlandse opvoedingsstandaard en deze niet als uitgangspunt te nemen in gesprek met asielzoekersouders. In Nederland en andere Westerse landen is bijvoorbeeld autonomie van het kind en open communicatie met ouders veel gebruikelijker dan in veel niet-westerse culturen waarbij in de opvoeding meer de nadruk ligt op hiërarchie en gehoorzaamheid/conformisme.⁶⁴ Hoe zeer je misschien ook als hulpverlener achter het belang van autonomie staat, het is belangrijk om je te realiseren dat het gezin na terugkeer in een andere, niet-westerse context, verder moet.

5.2 Praktische handvaten voor ouders voor de begeleiding van kinderen bij terugkeer

Terugkeer naar land van herkomst is ingrijpend voor de kinderen, en ouders willen hun kinderen het liefst daartegen beschermen en hen geen verdriet doen. Het is belangrijk dat ouders gaan zien, dat het risico op schade juist zoveel mogelijk voorkomen kan worden door de kinderen goed voor te bereiden.

De handvaten die in deze paragraaf gegeven worden voor ouders met betrekking tot de begeleiding van kinderen bij terugkeer richten zich op:

- Het vergroten van kennis over psychosociale aspecten van terugkeer bij kinderen
- Het bespreken van terugkeer met kinderen

Deze punten worden ook beschreven in de brochure voor ouders die als onderdeel van de Toolkit is ontwikkeld.⁶⁵ Naast tips over het bespreken van terugkeer met kinderen, en informatie over psychosociale aspecten van terugkeer, wordt in deze brochure ook informatie gegeven aan ouders over het gebruik van de kinderboekjes en gesprekskaarten.

5.2.1 Het vergroten van kennis over psychosociale aspecten van terugkeer bij kinderen

Het is belangrijk dat ouders begrijpen waarom het nodig is om kinderen voor te bereiden op terugkeer, en dat het belangrijk is om terugkeer op tijd met de kinderen te bespreken en hen te betrekken bij het terugkeerproces. Zoals al eerder is genoemd, hebben ouders niet altijd voldoende kennis om te bepalen welke (psychosociale) begeleiding hun kinderen nodig hebben. In gesprek met

de ouders kan gevraagd worden naar de reactie van de kinderen, en naar hoe de ouders daarmee omgaan. Er kan zo nodig uitgelegd worden welke emotionele reacties/gedrag kinderen kunnen laten zien, zoals in hoofdstuk 4 besproken is. Hierdoor snappen ouders beter dat dit gedrag bij de verwerking hoort.

Bevestiging van het belang van de rol van ouders is eveneens belangrijk. Het is nodig dat ouders weten dat hun steun en reactie naar de kinderen toe een grote rol speelt. Ouders voelen zich vaak tekortschieten naar hun kinderen. Sensitieve communicatie, en aansluiting bij 'wat er al is', is nodig om ervoor te zorgen dat ouders niet nog meer druk ervaren. Heb oog voor hoe ouders hun kinderen op hun manier steun bieden, en sluit hierbij aan.

Bij de ontwikkeling van de Toolkit is aan verschillende asielzoekersouders gevraagd hoe zij hun kinderen ondersteunen en voorbereiden op de terugkeer. De volgende 'strategieën' werden het meeste genoemd:

- Focussen op de positieve dingen. Kinderen enthousiast maken door de positieve kanten van de terugkeer onder de aandacht te brengen, bijv. weerzien van familie, mooie foto's laten zien en/of door het beloven van leuke uitstapjes, cadeaus etc. na terugkeer.
- Afleiding, ontspanning, positieve emoties, humor. Veel ouders noemen het zoeken van afleiding en ontspanning (door als gezin wat leuks te doen, nieuwe kleren voor hun kinderen te kopen etc.) als manier om om te gaan met de stress rondom de terugkeer.
- Het blijven spreken van de eigen taal.
- Voor elkaar zorgen als familie.
- Goede overdracht van school.

Veel ouders geven aan dat het beter is om niet over moeilijke dingen en herinneringen te praten, maar te richten op het positieve. Veel ouders kiezen er daarom voor om weinig over de terugkeer te praten. Het is belangrijk om dit te (h)erkennen als manier van ouders om hun kind te ondersteunen in het terugkeerproces. Tegelijk is het nodig om ouders te informeren over het belang om de terugkeer wel bespreekbaar te maken. In de brochure voor ouders wordt uitgelegd hoe de kinderboekjes en gesprekskaarten gebruikt kunnen worden om kinderen op een positieve manier voor te bereiden op de terugkeer.

Niet alleen de periode voorafgaand na terugkeer, maar ook de eerste tijd na terugkeer zal voor de kinderen intensief en emotioneel zijn. Beschikbaarheid van ouders en een goede dagelijkse structuur zijn in deze periode daarom extra belangrijk. Benoem dit naar ouders en bespreek met hen hoe ze hier vorm aan kunnen geven en welke ondersteuning ze hierin kunnen krijgen.

5.2.2 Handvaten voor ouders om terugkeer te bespreken met hun kinderen

In hoofdstuk 4 is uitgebreid ingegaan op het bespreken van terugkeer met kinderen. Deze informatie kan gebruikt worden om ouders informatie en tips te geven rondom het bespreken van terugkeer met hun kinderen.

64. Kootstra, T. (2017)

65. Voor de ontwikkeling van deze brochure is gebruik gemaakt van de brochure die de Dienst Asiel- en Vluchtelingenbeleid van de Stad Gent heeft ontwikkeld, met informatie en tips voor ouders over de voorbereiding van kinderen op terugkeer.

Samengevat is hierbij een aantal dingen belangrijk, deze worden ook in de brochure voor ouders genoemd:

- Eerlijkheid en duidelijkheid
- Kinderen op tijd informeren zodat ze tijd hebben om afscheid te nemen
- Ruimte bieden voor kinderen om vragen te stellen en hun emoties te uiten
- Versterken van veerkracht van kinderen
- Het kind niet mede verantwoordelijk maken

Kinderen voelen veel aan en krijgen de angst, spanning of weerstand van ouders t.a.v. terugkeer mee. Als kinderen in onzekerheid blijven wordt de angst juist groter, bovendien kunnen kinderen het gevoel krijgen dat ouders niet betrouwbaar meer zijn en er naar hen gelogen wordt. Er moet daarom altijd naar ouders benadrukt worden dat het belangrijk is dat ze eerlijk zijn naar hun kinderen, ook al is het moeilijk en willen ze hun kinderen geen verdriet doen. Het niet weten verhoogt de kans op emotionele problemen na de terugkeer (o.a. omdat kinderen geen afscheid kunnen nemen en omdat het hun vertrouwen in ouders schaadt) en kan zelfs als erg traumatisch worden ervaren.⁶⁶

Zoals in hoofdstuk 4 ook is benoemd, hebben kinderen het nodig om regelmatig over de terugkeer te horen en te kunnen praten. Voor ouders kan het moeilijk zijn om over de terugkeer en land van herkomst te praten. Het is belangrijk om hiervoor begrip te tonen, maar om daarnaast ouders ook te stimuleren om toch met hun kinderen in gesprek te blijven gaan. De kinderboekjes en gesprekskaarten helpen hierbij, en bieden een mogelijkheid om op een speelse manier met kinderen in gesprek te gaan over de terugkeer.

Het ervaren van een band met het land van terugkeer heeft een positieve invloed op de re-integratie van de kinderen na terugkeer. Het is goed om hierover met ouders in gesprek te gaan, en hen bewust te maken van het feit dat de manier waarop zij zelf met de terugkeer omgaan, en hoe zij over terugkeer en land van herkomst praten, veel invloed heeft op de kinderen. Ouders kunnen hun kinderen helpen door neutraal/feitelijk over de terugkeer en over land van herkomst te praten.⁶⁷ Ze kunnen vertellen hoe het dagelijks leven verloopt in land van herkomst, wat belangrijke feesten zijn, wat zij altijd lekker eten vonden, foto's laten zien of vertellen over familie, vrienden en kennissen in land van herkomst, op internet informatie laten zien etc.

Het is belangrijk dat ouders begrijpen waarom specifieke aandacht nodig is voor de stem van kinderen in het terugkeerproces, en dat duidelijkheid kinderen veiligheid biedt. Overleg met ouders hoe kinderen betrokken kunnen worden bij het opstellen van het terugkeerplan. Bij de oudere kinderen kunnen het kinderboekje en de gesprekskaarten gebruikt worden om op een laagdrempelige manier hun behoeften en ideeën mee te nemen in het terugkeerplan.

Zoals ouders zelf aangaven, en wat ook in meerdere onderzoeken naar voren komt, is een krachtgerichte benadering effectiever dan een probleemgerichte benadering. Je kunt aan ouders uitleggen dat kinderen zelf vaak goede oplossingen weten voor hun problemen en dat zij, net als de ouders, eigen manieren hebben om om te gaan met stress en met de terugkeer. Voorbeelden daarvan zijn: sporten, even alleen zijn, praten met ouder of vriend(in) etc. Dit kan gelijk een mooie brug zijn om met ouders in gesprek te gaan over de ondersteuning die zij zelf nodig hebben en die zij denken dat hun kind nodig heeft.

5.3 Het vergroten van de kwaliteit van de opvoedingsomgeving

Opvoeding in de migratiecontext kan zoveel van ouders vragen dat ze uitgeput raken en goede opvoedintenties niet kunnen waarmaken.

In de volgende twee paragrafen wordt verder ingegaan op het vergroten van de kwaliteit van de opvoedingsomgeving. Er zullen tips worden gegeven over hoe er tijdens de terugkeerprocedure aandacht gegeven kan worden aan:

- Het versterken van (bronnen van) veerkracht van ouders
 - Het bevestigen van ouders in hun rol als opvoeder en het versterken van de ouder-kind relatie
- Zoals al eerder is genoemd, zou dit samen moeten gaan met ondersteuning voorafgaand en na het terugkeerproces.

5.3.1 Het versterken van (bronnen van) veerkracht van ouders

Zowel in onderzoek als in de praktijk is er steeds meer aandacht voor het versterken van de veerkracht van ouders, en het belang om te focussen op kracht in plaats van te focussen op trauma⁶⁸. De belangrijkste veerkrachtversterkende factoren zijn steun van familie en omgeving, behoud van eigen taal, geloof en cultuur en ontwikkelde coping strategieën.⁶⁹

Aandachtspunten met betrekking tot het versterken van veerkracht van ouders zijn:

- Vraaggericht werken
- Een integrale aanpak, aandacht voor het netwerk om de ouder(s) heen
- Aansluiting bij coping strategieën van ouder(s) zelf
- Aansluiting bij de taal en cultuur van ouder(s)
- Aandacht voor risicofactoren die de veerkracht van de ouder(s) ondermijnen

Focus op kracht in plaats van op trauma

Ondersteuning aan asielzoekersgezinnen is effectiever wanneer de focus ligt op het versterken van (aanwezige) veerkracht in plaats van op trauma en risicofactoren. Het is goed om aandacht te hebben voor risicofactoren, maar het is belangrijk om niet te snel uit te gaan van trauma of re-traumatisering. Dit ondermijnt namelijk de eigen kracht en regie. Asielzoekers geven zelf ook aan dat het 'label' asielzoeker hen belemmert, en dat ze niet gezien willen worden als slachtoffer maar iets te bieden hebben. Focus op trauma kan er ook toe leiden dat de noden en behoeften van gezinnen teveel vanuit dat oogpunt bekeken worden, waardoor andere factoren bij de terugkeer teveel over het hoofd worden gezien, zoals praktische noden.

Focus op de aanwezige (bronnen van) veerkracht bij gezinnen daarentegen draagt bij aan het versterken van de eigen kracht welke vaak, door o.a. de periode van asiel, verzwakt is. Tegelijkertijd moeten trauma en risicofactoren natuurlijk niet genegeerd worden.

66. Brochure Kinderen en Vrijwillige terugkeer. Tips voor begeleiders van gezinnen die vrijwillig terugkeren. (2014).

67. Brochure Kinderen en Vrijwillige terugkeer. Tips voor begeleiders van gezinnen die vrijwillig terugkeren. (2014).

68. Hutchinson en Dorsett (2012)

69. Siriwardhana, C., Ali, S. S., Roberts, B., & Stewart, R. (2014)

Een krachtgerichte aanpak vraagt om:

- Aandacht voor de moed en kracht van ouders en de moeilijkheden die ze overwonnen hebben voorafgaand, tijdens en na de migratie.
- Versterken van de eigen regie van ouders.
- Focus op het heden en de toekomst.
- Een open houding richting ouders, niet zelf gaan invullen wat ouders bedoelen of nodig zouden kunnen hebben.
- Evenwicht tussen ondersteunen en activeren.
- Aandacht voor empowerment, door bijv. het aanbieden van een vaktraining/cursus voorafgaand aan terugkeer of door gebruik van microkredieten na terugkeer.

Vraaggericht werken

Zekerheid is een fundamenteel punt voor terugkerende gezinnen. Het is daarom allereerst nodig om aandacht te hebben voor de (praktische) noden van het gezin, zoals veiligheid, huisvesting, (financiële) zekerheid, scholing en (geestelijke) gezondheidszorg. Deze primaire noden moeten eerst ingevuld zijn voordat er ruimte is voor verdere (psychosociale) ondersteuning. In de terugkeerbegeleiding is het belangrijk om aan te sluiten bij concrete vragen van ouders in het hier en nu zodat ouders zich serieus genomen voelen en er meer vertrouwen ontstaat.

Duidelijkheid en goede informatieoverdracht is erg belangrijk tijdens het hele terugkeerproces om meer zekerheid te geven aan ouders m.b.t. de terugkeerondersteuning.

Hierbij is het volgende belangrijk:

- Zorg ervoor dat de hulp tijdens en na het terugkeerproces toegankelijk is.
- Communicatie in eigen taal.
- Het zo concreet mogelijk op papier zetten van de terugkeerondersteuning.
- Vragen van ouders als uitgangspunt te nemen voor het gesprek, en herhaaldelijk bij ouders te checken of er nieuwe vragen zijn.

Integrale aanpak

De meeste asielzoekersouders komen uit een collectivistische cultuur waar relaties een grote rol spelen. Na de migratie verliezen gezinnen dit familienetwerk voor een groot deel, maar toch blijft een belangrijke rol van steun vaak de moeder en/of familie in land van herkomst.⁷⁰ Gezinnen die langere tijd in Nederland zijn hebben daarnaast vaak een nieuw netwerk om zich heen opgebouwd. Het sociale netwerk van gezinnen (zowel in land van herkomst als in Nederland) kan een belangrijke veerkrachtversterkende rol spelen. Alledaagse ouderlijke stress kan sterk verminderd worden door een sociaal netwerk dat ondersteuning biedt zowel voor als na terugkeer.⁷¹ Het betrekken en versterken van het netwerk van ouders is dan ook een belangrijk onderdeel van de terugkeerbegeleiding. Dit is ook belangrijk vanwege de vertrouwensrelatie die ouders al hebben opgebouwd met deze personen. Ouders hebben te maken met veel verliezen. In combinatie met negatieve ervaringen en wantrouwen richting autoriteiten zorgt dit ervoor dat het tijd kost om een vertrouwensrelatie op te bouwen. Het is daarom goed om eerlijk te zijn over wat je wel en niet kunt betekenen en samen te werken met mensen die al een vertrouwensrelatie hebben opgebouwd en/of ook op langere termijn bij de gezinnen betrokken kunnen blijven.

Kortom: een integrale aanpak, d.w.z. aandacht voor het netwerk van ouders, is belangrijk om de veerkracht van ouders te versterken. Dit kan worden vormgegeven door:

- Voor ouders belangrijke personen te betrekken bij de terugkeerbegeleiding. Je kunt ouders zelf vragen wie ze graag bij het gesprek willen hebben.
- Informele en formele ondersteuning met elkaar te verbinden
- Aandacht te hebben voor het versterken van een sociaal netwerk in land van terugkeer. Dit wordt verder besproken in hoofdstuk 7.

Aansluiting bij coping strategieën van ouder(s) zelf

Ouders hebben hun eigen manieren om om te gaan met de terugkeer. Het is goed om hier oog voor te hebben. Ouders die hoopten een verblijfsvergunning te krijgen zijn over het algemeen teleurgesteld, en laten met name in het begin van het terugkeertraject veel weerstand zien. Het opkomen voor zichzelf, en het verzetten tegen in hun ogen 'onrecht', is een manier om regie te houden in een situatie die hen dit lijkt te ontnemen.⁷² Het helpt om hier oog voor te hebben en erkenning aan te geven i.p.v. ouders als moeilijk of tegendraads te zien.

In paragraaf 5.2.1 is al aandacht gegeven aan de verschillende manieren waarop ouders hun kinderen proberen te ondersteunen in het terugkeerproces. Het willen bieden van een goede toekomst aan hun kinderen, en de zorg voor elkaar als familie zijn belangrijke motivaties voor ouders om niet op te geven. Naast familie en sociale steun is religie de meest belangrijke bron van steun en troost voor asielzoekers. Het is daarom goed om hier in de begeleiding ook aandacht voor te hebben.⁷³ De meeste asielzoekers komen uit landen waar religie een integraal onderdeel van het leven uitmaakt. In onze geseculariseerde maatschappij is het niet vanzelfsprekend om over religie te praten, maar voor de meeste asielzoekers is het heel gewoon om hierover in gesprek te gaan.

Andere manieren waarop gezinnen omgaan met de moeilijkheden, en hoop houden om door te gaan zijn⁷⁴:

- Trots zijn op elkaar. Dit kan ook nog te maken hebben met wat ouders/kinderen in land van herkomst konden/deden.
- Gezinstradities, zoals de manier waarop verjaardagen en (religieuze) feesten gevierd worden.
- Hoopgevende verhalen uit de omgeving van gezinnen.
- 'Gezinsdromen', zoals goed onderwijs voor de kinderen.
- Succes- en leerervaringen tijdens de migratie en asielperiode.
- Culturele betrokkenheid. De mate waarin ouders en kinderen zich geaccepteerd voelen in de cultuur en onderdeel kunnen uitmaken van de cultuur heeft invloed op de mate waarin gezinnen hoop ervaren voor de toekomst.

70. Callewier, E. (2018)

71. Callewier, E. (2018)

72. Groeninck, M. e.a. (2019)

73. Laban, C. J., Hurulean, E., Attia, A. (2010)

74. Groeninck, M. (2019)

Aansluiting bij de taal en cultuur van ouder(s)

Het is belangrijk dat ouders zich kunnen uiten in hun eigen taal. Dit kan door gebruik te maken van begeleiders uit dezelfde cultuur, door tolken in te zetten of door een vriend of vrijwilliger uit dezelfde cultuur bij de begeleiding en gesprekken te betrekken. Gebruik als het mogelijk is dezelfde tolk om vertrouwen op te bouwen. Houd hierbij rekening met eventuele voorkeuren van ouders m.b.t. geslacht en of regio/dialect. Bespreek vooraf met de tolk waarover het gesprek ongeveer zal gaan (uiteraard met behoud van privacy) en op welke manier er getolkt kan worden.⁷⁵

Zoals eerder is aangegeven kunnen kinderen het fijn vinden om te helpen en te vertalen. Dit kan als het om makkelijke en onbeladen onderwerpen gaat. Het is daarbij wel belangrijk dat er dan op het mentaal niveau van het kind wordt gesproken. Zet kinderen niet in als tolk tijdens de terugkeergesprekken omdat dit voor kinderen te beladen en emotioneel is.

Aandacht voor risicofactoren

Zoals ook benoemd is in hoofdstuk 3, is het de uitdaging om de veerkracht van zowel kinderen als ouders zoveel mogelijk te versterken zonder de kwetsbaarheden uit het oog te verliezen en deze zoveel mogelijk van te voren in kaart te brengen en mee te nemen in de gesprekken en in het terugkeerplan. Specifieke kwetsbaarheden voor terugkerende asielouders die veerkracht ondermijnend kunnen werken zijn:

- Psychische problemen t.g.v. trauma en/of langdurige stress.
- Gebrek aan 'agency' en zelfvertrouwen vanwege de lange onzekerheid en afhankelijkheid tijdens de asielprocedure.
- Spanning tussen de echtgenoten en/of de kinderen vanwege de terugkeerbeslissing.
- Onzekerheid over de toekomst: financiële onzekerheid, zorgen m.b.t. veiligheid, zorgen m.b.t. de toekomst voor de kinderen.
- Re-integratie stress: niet meer helemaal thuisvoelen in land van herkomst vanwege de asieltijd en eventuele verandering in 'oorspronkelijke' normen en waarden. (Opnieuw) verandering in gezinsrollen.
- Discriminatie: bijvoorbeeld vanwege het behoren tot een etnische minderheid, vanwege religie, vanwege terugkeer als alleenstaande moeder, vanwege geaardheid.
- Gebrek aan sociaal netwerk.
- Onvoldoende toegang na terugkeer tot de (geestelijke) gezondheidszorg.

NB. Wanneer er sprake is van ernstige verstoring in de ouder-kind relatie, en er sprake is van ernstige psychosociale problemen, dan is samenwerking met professionele hulp in Nederland en een overdracht naar professionele hulp in land van herkomst essentieel.

5.3.2 Versterken van de ouder-kind relatie

Het beeld van hun opvoedersrol is bij ouders vaak negatief gekleurd door hun problemen, en door het gegroeide gevoel van machteloosheid en onzekerheid naar de kinderen toe. Ouders voelen zich machteloos omdat ze hun kinderen niet de toekomst kunnen geven die ze zouden willen, en voelen zich vaak tekort schieten in de opvoeding.⁷⁶

De relatie tussen ouders en kind kan tijdens de periode in Nederland veranderen door verschil in inburgering. Je ziet vaak dat kinderen snel de taal leren en integreren binnen de Nederlandse samenleving, terwijl de ouders daarbij achterblijven. Dit kan spanning geven, m.n. bij vaders die zijn positie als kostwinner kwijt is en qua taal en integratie meestal voorbij wordt gestreefd door zijn kinderen en vrouw. Dit leidt regelmatig tot psychosociale klachten.⁷⁷

Ook is er vaak sprake van parentificatie, d.w.z. dat kinderen voor ouders gaan zorgen, eigen problemen niet delen om ouders te ontlasten en de ouderrol (deels) overnemen doordat zij sneller geïntegreerd zijn in de Nederlandse samenleving en de taal beter spreken.

Tips voor laagdrempelige ondersteuning:

- Versterk de draagkracht van ouders. Hierbij zijn versterken van het zelfvertrouwen en het versterken van de opvoedomgeving belangrijk.⁷⁸
- Aandacht voor positieve opvoedingstechnieken.
- Het beschermen en versterken van de relatie tussen ouder(s) en kind.

Deze punten zullen hieronder nog verder toegelicht worden.

Versterken van de draagkracht van ouders.

Bevestiging van het belang van hun rol en het versterken van hun zelfvertrouwen zijn belangrijke eerste stappen in de ondersteuning van ouders. Je kunt het zelfvertrouwen van ouders versterken door gerichte complimenten te geven. Vraag ouders naar hun dagelijks leven van voor hun tijd in Nederland. Wat deden zij? Waar haalden zij hun kracht uit? Hoe voedden zij op? Wie ondersteunden hen daarbij? Wat kunnen zij zelf en waar hebben zij steun bij nodig?⁷⁹ Bespreek met de ouder hoe de eigen jeugd is geweest in het land van herkomst. Waar hebben ze plezier in gehad, wat hebben ze misschien gemist dat ze hun kind wel zouden willen geven.⁸⁰ In gesprek kun je ouders helpen nadenken over mogelijke hulpbronnen ter ondersteuning in de opvoeding wanneer zij weer terug zijn in land van herkomst. Hierbij kan een goede partnerorganisatie in land van herkomst ook een rol spelen.

Aandacht voor positieve opvoedingstechnieken

Positieve opvoedingstechnieken en een goede ouder-kind relatie hebben een beschermende werking op de ontwikkeling van kinderen in tijden van stress.⁸¹ Onder positieve opvoedingstechnieken valt: positieve bevestiging van kinderen, actieve betrokkenheid in- en toezicht op activiteiten van kinderen, openlijke uiting van warmte en liefde, sensitief ouderschap d.w.z. inspeland op de behoeften van het kind, structuur en duidelijke grenzen. Kinderen die de opvoeding van hun ouders als ondersteunend ervaren vertonen over het algemeen meer veerkracht en laten een kleinere kans zien op het ontwikkelen van een posttraumatische-stressstoornis (PTSS).⁸²

75. Plysier, S. (2003)

76. Hoet, H. & Kaebler, L. (2016).

77. Kootstra, T. (2017).

78. Distelbrink, M., Pels, T. V. M., Tan, S., & Aarts, W. (2013).

79. Möhle, M., Tuk, B., Wassink, M., Kooijman, K. & Kleijweg, L. (2017).

80. Kootstra, T. (2017). p.58

81. Kotchick, Beth & Forehand, Rex. (2002), Tol, Song & Jordans, 2013

82. Erucar, S. (2018), Thabet e.a. (2009)

In hoofdstuk 6 wordt dieper ingegaan op de invloed van de migratie op de opvoeding van ouders. Bij sommige ouders verbetert de kwaliteit van opvoeding doordat de vanzelfsprekendheid van de opvoeding voorafgaand aan de migratie wegvalt, en ouders bewuster bezig gaan met de opvoeding en begeleiding van hun kinderen. Bij andere ouders leidt de asielperiode tot een (meer) rigide opvoeding en hardere discipline, of juist tot het stellen van minder grenzen en verwennen van kinderen.

Het beschermen en versterken van de relatie tussen ouder(s) en kind.

Gezinsrelaties kunnen een belangrijke beschermende rol spelen voor de ontwikkeling van kinderen, maar kunnen ook een risicofactor vormen. Dit is niet zo zwart-wit. Zo zie je bij asielzoekerskinderen dat de migratie en terugkeer aan de ene kant de afhankelijkheid van- en band met de ouders versterkt. Aan de andere kant vormt deze relatie, vanwege de kwetsbaarheid van zowel ouders als kinderen als gevolg van de migratie, ook een risicofactor. Veel asielzoekerskinderen ervaren ambivalente gevoelens t.o.v. hun ouders.⁸³ Aan de ene kant ervaren ze een sterke band met ouders doordat ze weten dat ouders gevlucht zijn om hen te beschermen en/of een betere toekomst te geven. Kinderen zien hoeveel ouders voor hen doen en hebben opgegeven. Hierdoor voelen ze zich ondersteund, loyaal en verantwoordelijk (wat overigens ook weer zowel een kracht als een risicofactor kan zijn). Aan de andere kant zie je dat kinderen ook in conflict komen met ouders vanwege: verschil in acculturatie, 'verzwakking' van ouders, verschil in omgaan met stress etc. Vanwege de loyaliteit aan ouders kan dit vervolgens weer leiden tot schuldgevoel. Ook het nemen van een terugkeerbeslissing kan tot spanning leiden tussen ouders onderling of tussen ouder(s) en kinderen.

Vanuit ouders spelen met name gevoelens van machteloosheid en falen een grote rol. Kwetsbaarheid en veerkracht ligt ook hier dicht bij elkaar. Zelfs ouders die ervan overtuigd zijn dat hen de kracht om er voor hun kinderen te zijn ontbreekt, blijven verwachtingen hebben voor hun kinderen.⁸⁴ Als hierbij aangesloten kan worden, en ouders steun ervaren, zie je dat ouders in het terugkeerproces langzaam weer meer zelf de regie pakken.

Zoals al benoemd is, zou het beschermen en versterken van de ouder-kindrelatie eerder plaats moeten vinden dan in de terugkeerfase. Een mooi voorbeeld hiervan is de inzet van meergezinsgroepen door Stichting Centrum'45, een behandel- en expertisecentrum voor psychotrauma. Deze meergezinsgroepen zijn gebaseerd op de in Engeland ontwikkelde Multi Family Therapy en worden gebruikt als preventief programma voor asielzoekers- en vluchtelingengezinnen om ouders te ondersteunen in hun ouderschap en om de veerkracht van het gezin te versterken.⁸⁵

Tijdens de terugkeerfase kan er aandacht gegeven worden aan het versterken van de relatie door:

- Aan te sluiten bij wat er is, d.w.z. positieve interactie tussen ouder en kind te bevestigen en versterken.
- Aandacht te hebben voor de rol van vaders, hen in hun rol te bevestigen en bewust te betrekken bij de begeleiding van de kinderen.

Ter illustratie: een Armeens gezin kreeg geen verblijfsvergunning in Nederland en moest daarom terugkeren naar Armenië. De vader had tijdens de asielprocedure psychische problemen ontwikkeld. Hij voelde zich tekortschieten naar zijn gezin en kinderen en raakte steeds meer in een

neerwaartse spiraal. Tijdens de eerste terugkeergesprekken met Solid Road nam de man weinig initiatief. Er was veel weerstand t.a.v. de terugkeer en veel wantrouwen naar de geboden hulp. Desondanks was de vader op elk gesprek aanwezig en kwam hij ook samen met zijn vrouw naar het gesprek met de hulpverlener wat gepland was om zorgen rondom de dochter te bespreken. Bij het begin van het gesprek werd de kracht en inzet van de vader benoemd om bij dit gesprek m.b.t. zijn dochter aanwezig te zijn. Er werd ook erkenning gegeven aan het feit dat deze periode erg stressvol is en aan de weerstand van vader t.o.v. de terugkeer. Er werd benoemd dat er ook vaders zijn die de gesprekken rondom hun kinderen overlaten aan hun vrouw en dat het feit dat hij aanwezig is zijn betrokkenheid op zijn gezin laat zien. De vader voelde zich duidelijk bevestigd in zijn rol, en ook erkend in zijn moeilijkheden. Dit gaf openheid voor het vervolg van het gesprek waarin de vader ook meer initiatief toonde.

- Oog te houden voor het hele gezinssysteem in de begeleiding van de kinderen. Een focus alleen op de kinderen kan zelfs de relatie tussen ouder en kind ondermijnen.

Tot slot

In dit hoofdstuk is veel gesproken over zowel de kwetsbaarheid als de veerkracht van ouders en het belang van een krachtgerichte aanpak. Tegelijk zien wij dat de veerkracht van bijna alle ouders die door Solid Road begeleidt worden bij de terugkeer (ernstig) verzwakt is. Asielzoekers hebben vaker psychische- en lichamelijke gezondheidsproblemen dan mensen zonder een migratieachtergrond. Bovendien zijn coping strategieën soms een korte periode succesvol, maar blijken ze op de langere termijn disfunctioneel te zijn. In combinatie met de kwetsbaarheid en sterke afhankelijkheid van kinderen van hun ouders tijdens en na de terugkeer, laat dit het belang zijn van (langdurige) ondersteuning van ouders.

Het in kaart brengen van hulpbronnen en de begeleiding en monitoring van zowel kinderen als ouders na terugkeer is daarom ook essentieel bij de meeste terugkerende gezinnen. In hoofdstuk 7 zal hier verder op worden ingegaan.

83. Groeninck, M. e.a. (2019)

84. Pharos (2016)

85. Pharos (2016)

86. Soydag, S. en Mooren, T. (2015)

6. Opvoeding in asielzoekersgezinnen

6.1 Inleiding

Cultuur heeft een grote invloed op de manier waarop ouders hun kinderen opvoeden. Het beïnvloedt de visie van ouders op het gedrag en de ontwikkeling van het kind, op hoe ze hun taak als ouder zien en welke waarden ze belangrijk vinden voor hun kinderen. Kennis van culturele factoren die opvoeding beïnvloeden leidt tot beter begrip van asielzoekersouders, en voorkomt een te snelle beoordeling vanuit Westerse normen. Ook het effect van opvoeding op de ontwikkeling van kinderen kan niet los gezien worden van de cultuur waarbinnen deze plaatsvindt. Als opvoeding aansluit bij de sociaal-culturele waarden van de cultuur zal het effect op het kind anders zijn dan wanneer dezelfde manier van opvoeding gegeven wordt in een cultuur met andere sociaal-culturele waarden. Bijvoorbeeld: een autoritaire opvoeding binnen de Arabische cultuur hoeft niet direct negatieve effecten te hebben op het kind, terwijl bij een autoritaire opvoeding binnen de Nederlandse cultuur de kans op negatieve effecten groter is. In arme en/of gevaarlijke wijken blijkt een meer autoritaire opvoedingsstijl, met een hogere controle van- en toezicht op kinderen en een grotere focus op gehoorzaamheid, zelfs juist meer beschermend te zijn dan een opvoedingsstijl waarbij kinderen meer autonomie kregen.⁸⁷

Om meer begrip te krijgen voor de context waarbinnen asielzoekersouders moeten opvoeden wordt in paragraaf 6.2 meer informatie gegeven over de invloed van migratie op opvoeding. In paragraaf 6.3 wordt verder ingegaan op culturele verschillen die relevant zijn om ouders van terugkerende asielzoekerskinderen te begrijpen en goed te kunnen begeleiden, zoals: verschillen op het gebied van kindontwikkeling en opvoeding, communicatie en omgaan met 'trauma'.

Bij het in kaart brengen van cultuurverschillen wordt er generaliserend een onderscheid gemaakt tussen individualistische en collectivistische culturen. De meest individualistische landen zijn in Noord-Amerika, Australië en Noord- en West-Europa. De meeste landen in het Midden-Oosten, Azië, Afrika, Oost-Europa en Latijns-Amerika horen tot de collectivistische landen.⁸⁸ Er zal allereerst vanuit deze tweedeling gekeken worden naar de culturele verschillen.

Culturele overtuigingen en waarden van asielgezinnen zijn, doordat zij een (langere) tijd onderdeel hebben uitgemaakt van een andere (individualistische) cultuur, over het algemeen niet meer hetzelfde dan toen zij hun land verlieten. Er zal daarom ook aandacht gegeven worden aan de invloed van acculturatie (het veranderingsproces dat ontstaat door langdurig en direct contact met een andere cultuur) op de opvoeding en ouder-kind relatie binnen asielzoekersgezinnen.

6.2 De invloed van migratie op opvoeding

Opvoeding in de context van migratie vraagt veel van ouders. Ouders moeten hun eigen (traumatische) ervaringen en verliezen verwerken, en tegelijk hun kinderen ondersteunen en opvoeden. Daarnaast is door de migratie het familienetwerk en de vanzelfsprekendheid van de opvoeding weggevallen waardoor sociale steun vaak ontbreekt. Ouders en kinderen zijn meer op elkaar aangewezen, waardoor in veel gevallen hun rollen (moeten) veranderen. Dit kan voor spanning

in de relatie(s) zorgen en angst dat het gezin uit elkaar valt, waardoor de ondersteunende waarde van deze relatie(s) kan verminderen of verdwijnen. Ook zijn er vaak zorgen om achtergebleven familie (incl. kinderen) en om financiële en sociale verplichtingen.

Het welzijn en de toekomst van hun kinderen zijn voor ouders een belangrijke reden om niet op te geven. Veel ouders kunnen ondanks de moeilijke omstandigheden nog voldoende zorg bieden aan hun kinderen, en ontwikkelen voldoende coping strategieën en veerkracht om door te gaan. Tegelijk zie je dat ouders zich te lang moeten aanpassen, en dat hun coping strategieën uitgeput raken. Het lukt ouders dan niet altijd meer om voldoende emotioneel beschikbaar te zijn voor hun kinderen, en hen voldoende structuur, steun en grenzen te bieden. Hierdoor kunnen kinderen problemen ontwikkelen, wat voor ouders een nieuwe bron van stress kan worden en vaak leidt tot schuldgevoel en gevoelens van falen.

Asielzoekerskinderen kunnen bovendien als gevolg van trauma of stress gedragsproblemen laten zien, zoals hyperactiviteit, agressie, concentratieproblemen etc. Dit kan voor ouders zwaar zijn, en door eigen stress of gebrek aan kennis zijn ouders niet altijd in staat dit gedrag goed te interpreteren of hier goed op te reageren.

Ook kunnen ouders hun kind juist te veel willen beschermen uit angst dat het opnieuw getraumatiseerd wordt, of uit schuldgevoel over de gebeurtenissen. Veel ouders ervaren stress en schuldgevoel omdat ze zich tekort voelen schieten naar hun kinderen. Dit kan ertoe leiden dat ouders te toegeeflijk zijn naar hun kind, minder grenzen gaan stellen en hun kinderen 'verwennen'. Ouders met post-traumatische stress vormen hierin een extra risicogroep. Onderzoek laat zien dat zij minder sensitief, minder structurerend, en sneller geprikkeld kunnen zijn of plotseling heftig en inconsistent kunnen reageren op hun kind.⁸⁹

De meest genoemde ondermijnende factor bij de opvoeding is de continue onzekerheid over de toekomst. Een lang verblijf op een AZC vergroot de aanwezige kwetsbaarheden en spanningen, maar zorgt ook voor ondermijning van veerkracht en is een belangrijke risicofactor voor het ontstaan van psychiatrische problemen als angststoornissen, depressie en psychosomatische klachten. Uit onderzoek onder Iraakse asielzoekers bleek dat de bijdrage van de duur van de asielprocedure aan het ontwikkelen van psychiatrische problemen zelfs hoger was dan de ingrijpende gebeurtenissen die ze hadden meegemaakt in Irak. Vooral het gebrek aan werk, (het zich zorgen maken over) familie, de eenzaamheid en de stress van de asielprocedure spelen hierbij een grote rol.⁹⁰

Het niet zelf kunnen bepalen hoe je je leven wilt vormgeven, niet kunnen werken, de afhankelijkheid van instanties en procedures heeft invloed op het welbevinden en zelfvertrouwen van ouders, en daardoor vaak ook op de opvoeding en relatie met hun kinderen. Het gevoel van machteloosheid wat ouders ervaren leidt vaak tot een verlies aan kracht en motivatie, wat zich uitstrekt over alle levensgebieden, incl. de opvoeding van de kinderen, waardoor ze de verantwoordelijkheid voor hun kinderen steeds minder aan kunnen.⁹¹

87. Kotchick, Beth & Forehand, Rex. (2002)

88. Nunez, C. e.a. (2017)

89. Ee. Van E. (2013)

90. Pharos (2017)

91. Callewier, E. (2018)

Het gebrek aan controle wordt door ouders ook ervaren in de relatie met hun kinderen. Ouders maken zich zorgen om de veiligheid en ontwikkeling van hun kinderen. Veel moeders vinden het lastig dat hun kinderen vaker buiten hun zicht zijn, en maken zich zorgen over de invloed van andere kinderen en andere culturele gewoontes. Ouders vinden de Westerse waarden over het algemeen te vrij, en ze zijn bezorgd om de gedragsverandering die ze zien bij hun kinderen. De angst voor verlies van controle en gezag over de kinderen kan leiden tot een meer rigide opvoeding en hardere discipline.

Een andere bron van stress en onzekerheid voor ouders is het leven en opvoeden in een andere cultuur. Een terugkerend thema bij asielzoekers is dat ze zich regelmatig onbegrepen voelen, en informatie missen over culturele gewoontes en waarden (over opvoeding) in het asieland, (toegang tot) het onderwijs, gezondheidszorg, instanties etc.⁹² Ouders kunnen zich overweldigd voelen door de nieuwe taal, gewoontes, waarden, systemen etc. Vanwege de migratie is hun (sociaal-economische) status en positie veranderd. Ouders moeten hier niet alleen zelf mee omgaan, maar ook hun kinderen steunen in het omgaan met de status als asielzoeker. Ouders geven aan hierbij last te hebben van vooroordelen. Dit kan variëren van discriminatie tot (goedbedoelde) stereotypering. Cultuurverschillen, en negatieve ervaringen met instanties, leidt vaak ook tot (ervaren) wantrouwen en onbegrip naar en vanuit het 'systeem' (onderwijs, hulpverleners, gezondheidszorg etc.).

Verbinding met familie/vrienden en de eigen cultuur in land van herkomst is voor asielzoekersouders erg belangrijk. De eigen cultuur, taal, waarden en religie zijn een belangrijke bron van trots en kracht. Behoud en doorgeven van cultuur, taal, waarden en religie wordt over het algemeen erg belangrijk gevonden om een eigen identiteit en verbinding in het gezin/de familie te houden en om kinderen te beschermen tegen negatieve invloeden van het asieland.⁹³

Vanwege alle verliezen en onzekerheid gaan veel ouders nog sterker steunen op wat veilig en vertrouwd is van vroeger. Hierbij kunnen familie in land van herkomst of landgenoten een belangrijke bron van steun zijn. Met name de moeder in land van herkomst blijft een belangrijke rol van steun.⁹⁴ Andersom kunnen deze ook een negatief controlerende rol spelen door negatieve reacties wanneer ouders invloeden van de cultuur van het asieland mengen in hun opvoeding.

Tegenover de moeilijkheden die ouders ervaren staan ook positieve ervaringen van de migratie: zoals een gevoel van veiligheid, de hoop op een betere toekomst voor de kinderen door het verkregen onderwijs, verrijking door het leren van nieuwe taal en gewoontes, nieuwe relaties en toegang in het asieland tot zorg en rechtssystemen.

6.3 Cultuurverschillen op het gebied van ontwikkeling en opvoeding van kinderen, waarden, communicatie, en omgaan met 'trauma'

Collectivistische versus individualistische culturen

De meeste asielzoekersgezinnen komen uit collectivistische culturen. Kort samengevat staat bij collectivistische culturen het belang van de familie en groep centraal, terwijl bij individualistische culturen de focus ligt op het individu en de persoonlijke ontwikkeling. Voor de terugkeerbegeleiding

betekent dit dat deze zich niet alleen moet richten op de individuele belangen van de kinderen en ouders, maar dat er ook rekening moet worden gehouden met de invloed van de bredere familie. Belangrijke opvoedingsdoelen in collectivistische culturen zijn gerelateerd aan conformiteit, zowel sociaal als moreel-religieus. Hieraan gekoppelde waarden zijn: respect en gehoorzaamheid aan ouders/ouderen, goede manieren, bescheidenheid, een goede gelovige zijn, geen oneerbaar gedrag etc. Daarnaast speelt maatschappelijke prestatie d.m.v. een goede studie en baan ook een grote rol bij de opvoeding, met name bij zoons. In het overzicht in bijlage 8 worden algemene verschillen tussen individualistische- en collectivistische culturen weergegeven op het gebied van ontwikkeling en opvoeding van kinderen, waarden, communicatie, en omgaan met 'trauma'.

Het overzicht in bijlage 8 kan helpend zijn om in de terugkeerbegeleiding beter aansluiting te vinden bij ouders. Het is daarbij belangrijk om in het achterhoofd te houden dat het onderscheid tussen collectivistische- en individualistische culturen erg generaliserend is. In de meeste culturen komen autonomie en verbinding minder tegenovergesteld voor, maar in verschillende vormen naast elkaar, en kunnen ze elkaar ook versterken. Ouders uit collectivistische culturen kunnen bijvoorbeeld zelfvertrouwen (autonomie) bij kinderen zien als meerwaarde voor het aangaan van relaties (verbinding). Bovendien zorgen factoren als opleidingsniveau, eigen opvoedervaringen, en mate van acculturatie ook voor verschillen. Over het algemeen vinden moeders die hoger opgeleid zijn prestatie en conformiteit iets minder belangrijk, en hechten zij meer waarde aan autonomie.⁹⁵ Daarnaast zijn er ook verschillen binnen collectivistische culturen en etnische groepen. Zo is het belang van onderwijs van oudsher geworteld in de cultuur in het Midden-Oosten en Azië, en zie je dat daar nog steeds veel waarde gehecht wordt aan (goed) onderwijs, terwijl de waarde die in Afrika aan onderwijs gegeven wordt sterk wisselt per land. Vergelijkend onderzoek laat zien dat in meer dan de helft van de Afrikaanse landen meer waarde wordt gehecht aan persoonlijke connecties dan aan onderwijs.⁹⁶

Kennis van culturele verschillen kan helpend zijn, maar het belangrijkste blijft om oog te houden voor de unieke situatie en behoeften van elk gezin. Hiervoor is het essentieel om niet te snel aannames te doen, vooral naar ouders (en kinderen) zelf te luisteren en met hen in gesprek te gaan over (culturele) factoren die een rol spelen bij de ontwikkeling en opvoeding van kinderen.

Acculturatie

Cultuur is niet statisch, maar dynamisch, en verandert door tijd en situaties heen. De term acculturatie wordt gebruikt om het veranderproces aan te geven in culturele overtuigingen en gedrag van mensen richting een andere cultuur, wat ontstaat door intensief contact met een andere cultuur, zoals bijvoorbeeld het geval is bij migratie. Door langere tijd in een individualistische cultuur te wonen kunnen asielouders waarden en ideeën overnemen.

Zo kunnen ouders bijvoorbeeld op het gebied van opvoeding verschuiven van een meer autoritaire opvoedingsstijl naar een meer democratische opvoedingsstijl, waarbinnen aandacht is voor grenzen stellen en controle, maar ook voor de autonomie van het kind.

92. Merry, L. e.a. (2017)

93. Merry, L. e.a. (2017)

94. Callewier, E. (2018)

95. Pels, T. en de Groot, M. (2005)

96. Crabtree, S. (2014)

Zo geeft een Afghaanse moeder aan dat ze sommige aspecten van de Afghaanse cultuur moet aanpassen omdat haar kinderen anders gefrustreerd zullen worden en vervreemden van hun ouders.⁹⁷

Je ziet hierbij dat dieperliggende overtuigingen van ouders vaak wel gebaseerd blijven op de collectivistische cultuur. Dit kan bij ouders voor spanning zorgen, bijv. doordat ouders zich zorgen maken dat een te sterke focus op autonomie er toe kan leiden dat kinderen hun familieachtergrond zullen loslaten. Hoewel asielouders dus invloeden van de cultuur in het migratieland kunnen overnemen blijkt dat de meeste ouders die verblijven op een AZC groot belang hechten aan opvoeden in de eigen cultuur.

Ouders steunen op wat veilig en vertrouwd is van vroeger, en voelen zich extra verantwoordelijk voor het doorgeven van culturele waarden en normen. Dit geldt nog extra voor ouders uit etnische minderheden.⁹⁸

Andere opvoedgewoontes in land van terugkeer kunnen veel impact hebben op teruggekeerde kinderen. Onderzoek onder teruggekeerde asielzoekerskinderen naar Kosovo en Albanië laat zien, dat na terugkeer soms teruggegrepen wordt op opvoedstijlen en normen die daar gebruikelijk zijn. Een vader, die na terugkeer zijn kinderen af en toe sloeg, gaf aan: 'In het gastland mocht dat niet, hier wel.' Ook noemde hij dat hij in het gastland zijn kinderen niet sloeg omdat hij bang was dat zij anders 'zouden worden weggehaald'. Op scholen in landen van terugkeer kan eveneens soms gebruik gemaakt worden van lijfstraffen. Het is daarom belangrijk om verschillen in opvoedgewoontes bespreekbaar te maken met ouders, en om zorg te dragen voor goede monitoring na terugkeer. Daarnaast is het nodig om samen met ouders te kijken hoe de overgang naar een andere cultuur en gewoontes zo min mogelijk schade oplevert voor kinderen door hen voor te bereiden (hierbij kan de Toolkit gebruikt worden) en door samen te werken met een partnerorganisatie in land van terugkeer bij de overdracht naar een geschikte school en het bieden van begeleiding bij de re-integratie.

Religie en opvoeding

Religie kan een belangrijke bron van steun zijn voor (terugkerende) asielgezinnen. Voor veel asielgezinnen is religie een belangrijk onderdeel van hun identiteit en bepaalt het hun normen en waarden. Veel asielouders geven als opvoedingsdoel aan dat ze hun kinderen 'op het rechte pad willen houden' waarbij religie een belangrijke rol speelt. Ouders maken zich dan ook vaak zorgen over de invloed van de Westerse waarden op hun kinderen, m.n. bij dochters. Dit kan ook een reden zijn om terug te willen keren naar hun eigen land.

Samengevat:

Begrip voor ouders is het uitgangspunt voor vertrouwen en voor goede begeleiding. Dit houdt in; aandacht voor de invloed van migratie op de opvoeding, aandacht voor cultuurverschillen in opvoeding, en kennis van hoe ouders zelf de opvoeding en begeleiding van hun kinderen in hun huidige situatie ervaren.

97. Ryan, L. & Vacchelli, E. (2013)

98. Callewier, E. (2018)

7. Monitoring en begeleiding in land van herkomst

7.1 Inleiding

Het belang van, en gebrek aan, aandacht voor de begeleiding en monitoring van gezinnen na terugkeer wordt door meerdere onderzoeken bevestigd.⁹⁹ Praktijk laat zien dat gezinnen in de periode voorafgaand aan vertrek, zoveel stress ervaren dat ze vooral aan het overleven zijn. De echte verwerking, en het praktisch kunnen nadenken over de re-integratie, begint vaak pas na terugkeer. Daarnaast hebben gezinnen te maken met veranderingen en onzekerheden in landen van terugkeer, wat vraagt om flexibiliteit in het re-integratie aanbod en goede begeleiding na terugkeer.¹⁰⁰

Vanwege de kwetsbaarheid van terugkerende kinderen, en vanwege risicofactoren na terugkeer, is begeleiding en monitoring na terugkeer bovendien essentieel om de veiligheid en ontwikkeling van terugkerende kinderen te waarborgen. Zoals in bijlage 2 is beschreven, zijn kinderen na terugkeer in veel gevallen niet veilig, ervaren zij psychosociale problemen, en is er sprake van onvoldoende materiële- en juridische zekerheid en bescherming.

Algemene risicofactoren na terugkeer zijn:

- De veiligheidssituatie in land van terugkeer.
- Slecht functionerend kinderschermingssysteem en rechtssysteem.
- Geen toegang tot-/aansluiting in het onderwijs.
- Kwetsbaarheid voor rekrutering, kinderarbeid en uithuwelijking.
- Moeite met de re-integratie, geen/klein sociaal netwerk.
- Instabiliteit, onzeker toekomstperspectief.
- Psychische- en of medische klachten.
- Een ontoereikende opvoedingsomgeving.

Risicofactoren zijn vaak met elkaar verbonden. De verhoogde kwetsbaarheid op schade bij kinderen door een ontoereikende opvoedingsomgeving (vanwege stress en/of afwezigheid van ouders) wordt versterkt door een vaak klein sociaal netwerk na terugkeer en een slecht functionerend kinderschermingssysteem. Het ontbreken van een wettelijke identiteit van kinderen kan leiden tot beperkingen in toegang tot onderwijs, recht etc. Geen toegang tot onderwijs kan vervolgens weer leiden tot het vergroten van psychosociale problemen en het vergroten van kwetsbaarheid voor rekrutering, kinderarbeid en/of uithuwelijking.

Terugkeerbegeleiding van gezinnen met kinderen moet daarom altijd samengaan met:

- Kindspecifieke re-integratie ondersteuning en monitoring na terugkeer
- Samenwerking met een partnerorganisatie in land van terugkeer
- Aansluiting bij/versterken van lokale (en nationale) programma's/partijen die zich richten op de bescherming en psychosociale ondersteuning van kinderen.

99. UNICEF (2019), Save the Children International (2018)

100. Chu, B. e.a. (2008)

7.2 Begeleiding in land van herkomst

Welke (extra) begeleiding in land van herkomst nodig is moet zoveel mogelijk voorafgaand aan terugkeer al in kaart gebracht worden, en meegenomen worden in het terugkeerplan.

Op basis van de eerder in kaart gebrachte risicofactoren worden hieronder de volgende vijf aandachtspunten besproken voor de begeleiding van de kinderen in land van herkomst door de partnerorganisatie:

- Aansluiting in het onderwijs.
- Opbouwen van een sociaal netwerk.
- Psychosociale begeleiding bij de re-integratie.
- Ondersteuning van ouder(s).
- Monitoring van de voortgang van de re-integratie en kind specifieke risicofactoren.

Aansluiting in het onderwijs & opbouwen van een sociaal netwerk.

Zoals in hoofdstuk 2 al is beschreven, zijn extra taallessen voor terugkerende asielzoekerskinderen belangrijk om de aansluiting in het onderwijs, het contact met leeftijdgenoten en de algehele re-integratie na terugkeer te bevorderen.¹⁰¹ Voor het opbouwen van een sociaal netwerk en het versterken van de veerkracht van terugkerende kinderen moet er daarnaast aandacht zijn voor het kunnen participeren van teruggekeerde kinderen aan sociale activiteiten. Daarnaast is, met name in de eerste periode na terugkeer, extra begeleiding en steun van teruggekeerde kinderen nodig, om om te leren gaan met verschillen in onderwijs, omgangsvormen, en eventuele discriminatie.

Mogelijke manieren waarop deze steun geboden kan worden door de partnerorganisatie zijn:

- Het voeren van reguliere gezinsgesprekken als onderdeel van de monitoring.
- Het voeren van individuele counsellingsgesprekken met kinderen als onderdeel van de monitoring.
- Scholen te informeren en ondersteunen bij het opvangen van terugkerende kinderen.
- Scholen te selecteren die vanwege aanwezige ervaring en/of capaciteit beter aan sluiten bij terugkerende kinderen uit Europa. Ter illustratie: Binnen het project The Green Way is door de partnerorganisatie contact gelegd met een Armeens-Argentijnse basisschool die ervaring heeft in de begeleiding van kinderen die tijdelijk buiten Armenië hebben gewoond. De klassen in deze school zijn wat kleiner dan op andere basisscholen en er is de mogelijkheid voor het volgen van extra (taal)lessen.
- Aan te sluiten bij bestaande programma's gericht op de psychosociale ondersteuning en verbetering van onderwijs voor kinderen in de betreffende plaats/regio.

Psychosociale begeleiding bij de re-integratie.

Aandacht voor sociale inbedding na terugkeer.

Terugkeer kan alleen duurzaam zijn als gezinnen kunnen re-integreren, wat zowel een veilige omgeving vereist, mogelijkheden om in een inkomen te voorzien, alsook sociale acceptatie en 'inbedding' in land van terugkeer.¹⁰²

Onderzoek naar de ervaringen van teruggekeerde asielzoekers laat zien dat de sociale 'inbedding' tijd kost en moeizaam kan gaan, en dat extra (psychosociale) ondersteuning hierbij wenselijk is.¹⁰³

Na terugkeer speelden vaak gevoelens van schaamte en schuld een rol (vanwege het destijds in de steek gelaten hebben van familie en vrienden) en het wennen aan de 'nieuwe identiteit'. Daarnaast ervoeren sommige teruggekeerde gezinnen dat ze zich niet welkom voelden, en dat ze gezien werden als buitenstaanders en soms zelfs verraders. In sommige gevallen werd hen verweten dat ze 'slechte' Westerse gewoonten hadden meegenomen en werden ze als bedreiging of last gezien omdat ze aanspraak maken op geld, werk, land, huisvesting etc. Ook was er weinig begrip en interesse voor de asielperiode in Europa en kon hier niet over gepraat worden.¹⁰⁴

Factoren die een rol speelden bij het proces van sociale inbedding zijn:

- De mate van contact met de familie en vrienden in het land van herkomst tijdens de asielperiode.
- De verwachtingen over het verloop van de terugkeer.¹⁰⁵
- De motivatie, capaciteiten en veerkracht van terugkerende gezinnen.¹⁰⁶

Het vormen van verwachtingen over het verloop van de terugkeer vindt voor het grootste deel plaats voorafgaand aan de terugkeer. Contact met de partnerorganisatie voorafgaand aan terugkeer kan helpend zijn om zowel verwachtingen van gezinnen, alsook hun angsten en belemmeringen te toetsen aan de realiteit. Bovendien draagt dit bij aan het vertrouwen van het gezin in de kunde en steun van de partnerorganisatie.

Het is daarbij essentieel dat gezinnen merken dat de partnerorganisatie een goed beeld heeft van de huidige situatie in land/plaats van terugkeer, reëel is en niet alle angsten onder tafel veegt.

Het komt regelmatig voor dat er sprake is van jaloezie richting teruggekeerde gezinnen/kinderen omdat deze ondersteuning, geld en begeleiding ontvangen. Het is belangrijk om dit mee te nemen en te kijken hoe de terugkeerondersteuning niet alleen iets kan opleveren voor het individuele gezin, maar ook voor de lokale gemeenschap in de plaats van terugkeer. De Deense Vluchtelingenraad geeft aan dat duurzame terugkeer (m.n. naar voormalige oorlogsgebieden) ondersteuning vereist van de bestaande capaciteit in land van terugkeer. Zij adviseren om land specifieke terugkeerprogramma's te ontwikkelen die individuele terugkeerondersteuning combineren met ondersteuning van de lokale community. Dit bevordert tevens de integratie van terugkerende gezinnen.¹⁰⁷ In paragraaf 7.3 wordt verder ingegaan op de ondersteuning van- en het aansluiten bij bestaande capaciteit.

Aandacht voor de psycho-sociale begeleiding van kinderen (en ondersteuning van hun ouders) na terugkeer.

Binnen de huidige terugkeerondersteuning wordt met name gekeken naar de fysieke veiligheid van gezinnen en kinderen. Aandacht voor psychosociale begeleiding na terugkeer en langere termijn moeilijkheden op het gebied van re-integratie ontbreekt vaak.

In voorgaande hoofdstukken is gesproken over de verhoogde kwetsbaarheid van terugkerende kinderen, de impact van terugkeer, en mogelijke factoren die kunnen zorgen voor stagnatie in het verwerken van de terugkeer.

101. Chu, B. e.a. (2008)

102. Chu, B. e.a. (2008)

103. Ghanem, T. (2003)

104. Ghanem, T. (2003), Pharos (2011, 2017)

105. Ghanem, T. (2003)

106. Chu, B. e.a. (2008)

107. Chu, B. e.a. (2008)

Factoren die genoemd werden, zijn:

- Opeenstapeling van risicofactoren.
- 'Incomplete' rouw omdat echt afscheid nemen niet mogelijk was.
- Verwerking moet plaats vinden in een stressvolle periode.
- 'Parkeren' van verwerking vanwege onveiligheid of loyaliteit aan ouders.
- Onverwerkte verlies- en of traumatische ervaringen uit het verleden.

In de praktijk blijken al deze factoren in meer of mindere mate aanwezig te zijn, waardoor er over het algemeen onvoldoende ruimte is voor een 'gezond' rouw- en verwerkingsproces en er een verhoogd risico is op ontwikkelingsschade na terugkeer. Psychosociale begeleiding van kinderen na terugkeer is daarom essentieel. Deze begeleiding moet zich richten op het bieden van een veilige omgeving over een langere periode waarbinnen kinderen hun migratie en verlieservaringen kunnen verwerken en hier betekenis aan kunnen gaan geven.¹⁰⁸ Hierbij kan ook na terugkeer gebruik gemaakt worden van de kinderboekjes en gesprekskaarten.

Wanneer deze begeleiding geboden wordt door onvoldoende getrainde en ervaren mensen, kan dit echter meer kwaad dan goed doen. Het is daarom belangrijk om:

- De benodigde ondersteuning/training van de terugkeerorganisatie in kaart te brengen.
- Aan te sluiten bij aanwezige capaciteit en deze te verbinden en versterken.

In paragraaf 7.3 zal dit verder besproken worden.

In voorgaande hoofdstukken is uitgebreid ingegaan op het belang van (langdurige) ondersteuning van ouders, zowel voorafgaand als na terugkeer. Ondersteuning van ouders na terugkeer zou zich m.n. moeten richten op:

- Het versterken van hulpbronnen.
- Zowel praktische- als psychosociale ondersteuning.
- Het versterken van de gezinscohesie.

Monitoring van de voortgang van de re-integratie en eventuele risicofactoren

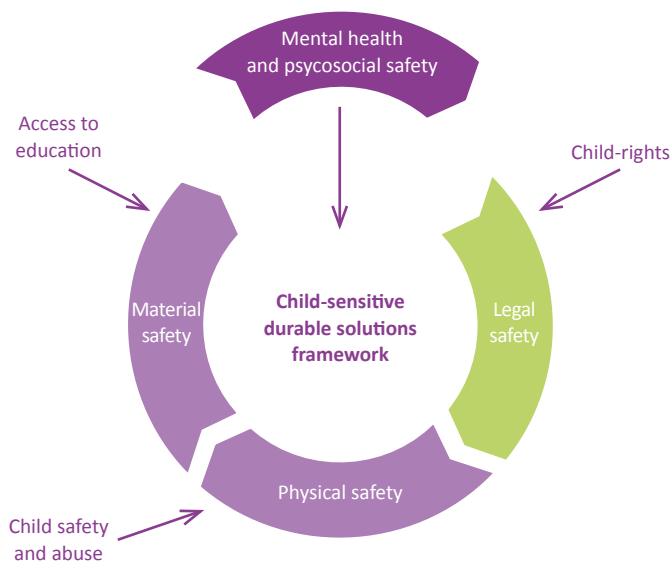
Belangrijk onderdeel van de monitoring is het vaststellen van meetbare doelen om te bepalen of kinderen succesvol zijn gere-integreerd na terugkeer.

Er zijn verschillende kaders/instrumenten ontwikkeld om de voortgang van de re-integratie te kunnen meten. Een voorbeeld hiervan is het IASC (Inter-Agency Standing Committee) Framework wat gebruikt wordt om de re-integratie van binnenlandse ontheemden (Internal Displaced People) te meten. Hierbij wordt gekeken naar de volgende acht criteria¹⁰⁹:

1. Lange termijn veiligheid en zekerheid.
2. Toereikende levensstandaard.
3. Toegang tot werk en bestaansmiddelen.
4. Huisvesting, toegang tot land en eigendommen.
5. Toegang tot persoonlijke documentatie.
6. Vrijwillige familiehereniging.
7. Deelname aan het openbare leven.
8. Toegang tot benodigde juridische ondersteuning.

Omdat de aandacht voor kindspecifieke indicatoren en psychosociale begeleiding na terugkeer hierin ontbreekt heeft Save the Children een kader ontwikkeld op basis van het IASC framework (zie afbeelding)¹¹⁰. Hierbij wordt uitgegaan van de drie kerndimensies die door de UNCHR gehanteerd worden, waarbij door Save the Children een vierde dimensie, namelijk de geestelijke gezondheid en psychosociale veiligheid is toegevoegd.

Child-specific: additions to the IASC Indicator framework

Een derde kader dat gebruikt kan worden is het 'Post Return Support and Monitoring Framework' dat ontwikkeld is als onderdeel van het AIDAH-project, een gezamenlijk project van 8 NGO's, om de belangen van terugkerende kinderen te beschermen tijdens het terugkeerproces.¹¹¹ De door hen ontwikkelde monitoringtool is, met hun toestemming, als bijlage 9 aan deze handleiding toegevoegd.

In hoofdstuk 2 is besproken hoe risicofactoren in kaart gebracht kunnen worden en meegenomen kunnen worden in het terugkeerplan. Het terugkeerplan kan eveneens als basis dienen voor monitoringsgesprekken met ouders en kinderen, en voor het opstellen van voortgangsrapportages.

Termijn van monitoring

Ervaring en onderzoek laten zien dat begeleiding direct na terugkeer moet starten en dat gezinnen minimaal een jaar gemonitord moeten worden.

Volgens het IASC-framework is een duurzame oplossing bereikt wanneer gezinnen niet langer specifieke ondersteuning en bescherming nodig hebben wat gelinkt is aan hun terugkeer, en zij niet langer discriminatie ervaren t.g.v. de terugkeer.

Save The Children geeft aan dat terugkeer duurzaam is wanneer gezinnen economisch zelfvoorzienend zijn, en er sprake is van sociale en psychische stabiliteit waardoor ze om kunnen gaan met nog eventuele moeilijkheden t.g.v. de (re)migratie.

108. Vostanis, P. en Tosun, C. (2018)

109. Brookings-Bern Project on Internal Displacement (2010)

110. Majidi, N. & Barratt, S. (2018)

111. Nemeht-Almasi, J. & Delaney, S. (2014)

Save The Children raadt aan om bij de monitoring in kaart te brengen in hoeverre risicofactoren van teruggekeerde kinderen gerelateerd zijn aan de terugkeer of dat ze gelijk zijn aan autochtone kinderen. Er kan dan nog steeds sprake zijn van kwetsbaarheden en noden, maar deze zouden dan onderdeel moeten zijn van algemene programma's om juist geen tweedeling te veroorzaken.

Monitoring binnen The Green Way

Binnen het project The Green Way worden Armeense gezinnen een jaar lang begeleid en gemonitord na terugkeer. Voorafgaand aan terugkeer wordt een terugkeerplan opgesteld en besproken met de partnerorganisatie in land van herkomst. In dit terugkeerplan is aandacht voor primaire levensbehoeften als huisvesting en inkomensgenererende activiteiten, scholing voor de kinderen, eventuele kindspecifieke risicofactoren en bronnen van veerkracht, en te nemen beschermingsmaatregelen (bijv. extra taalles, psychosociale ondersteuning, vinden van een voetbalclub, etc.).

Het gezin neemt na terugkeer contact op met de partnerorganisatie om een afspraak te maken om verder kennis te maken en de (benodigde) ondersteuning te bespreken. Elke twee maanden vindt er een evaluatiegesprek plaats waarin het gezin met de partnerorganisatie het verloop van de re-integratie en de uitvoering van het terugkeerplan bespreekt aan de hand van een 'voortgangsrapport'. Dit rapport wordt na het gesprek door de partnerorganisatie naar Solid Road gemaïld en eventuele bijzonderheden worden besproken. Solid Road bezoekt de teruggekeerde gezinnen en de partnerorganisatie één keer per jaar voor monitoring.

7.3 Capaciteitsopbouw

In het begin van de handleiding is al kort genoemd dat, om duurzame terugkeer te realiseren, individuele interventies voor terugkerende gezinnen samen zouden moeten gaan met aandacht voor capaciteitsopbouw in land van terugkeer op het gebied van onderwijs, (geestelijke) gezondheidszorg en kinderbescherming. Ondersteuning in land van terugkeer moet bijdragen aan duurzame oplossingen, en bijdragen aan acceptatie door- en integratie in de community.

Aandachtspunten hierbij zijn:

- Het (zoveel) mogelijk meenemen van terugkerende gezinnen uit Europa in bestaande ondersteuningsmechanismen voor (intern) teruggekeerde kinderen/gezinnen en in nationale ontwikkelingsprogramma's.

Ter illustratie: In Afghanistan is het 'Displacement and Return Executive Committee' (DiREC) ingesteld om ervoor te zorgen dat terugkeerders meegenomen worden in nationale ontwikkelingsprogramma's en toegang hebben tot basisvoorzieningen (zoals land en huisvesting) en inkomensgenererende activiteiten.¹¹²

- Specifieke aandacht voor aansluiting bij nationale en lokale kindspecifieke interventies/programma's op het gebied van onderwijs, (geestelijke) gezondheidszorg en kinderbescherming.

Ter illustratie: Save The Children geeft aan dat de huidige ondersteuning van asielzoekerskinderen die terugkeren vanuit Europa naar Afghanistan gefragmenteerd is. Richtlijnen of gerichte ondersteuning om de re-integratie van teruggekeerde kinderen aan te laten sluiten bij andere kind-specifieke interventies ontbreken.¹¹³ Zij raden aan om het in kaart brengen en afstemmen van aanwezige kindspecifieke ondersteuning goed te coördineren om dubbel werk en om gaten in ondersteuning te voorkomen.¹¹⁴

- Opnemen van specifieke richtlijnen voor (bescherming van) teruggekeerde kinderen/gezinnen uit Europa in beleidskaders voor terugkeerders en IDP's en in wetgeving inzake kindbescherming.
- Signaleren van gaten in toegang tot rechten tussen teruggekeerde kinderen en lokale kinderen.
- Versterken van nationale en lokale kindbeschermingssystemen.

Ter illustratie: UNICEF heeft in Afghanistan een kindbescherming monitoring mechanisme opgezet. Hierdoor worden op landelijk niveau ernstige kinderrechtschendingen officieel gedocumenteerd in een monitoringssysteem. Op basis hiervan kan bepaald worden welke programma's er nodig zijn en wordt er gelobbyd voor veranderingen bij overheden en militie. Ter illustratie: in de Helmand-provincie werden voortdurend scholen aangevallen of gebruikt door militairen. UNICEF legde deze kinderrechtschending vast wat uiteindelijk zorgde voor een belangrijk succes: militairen trokken zich terug uit de scholen.¹¹⁵

- Het integreren van internationale, nationale en regionale kaders. Implementatie van beleidsprincipes in de praktijk. Ontwikkelen van concrete (lokale) richtlijnen, protocollen en procedures op het gebied van kindbescherming, toegang tot onderwijs en (geestelijke) gezondheidszorg van (migranten)kinderen.

Ter illustratie: Voorbeelden van te nemen stappen (op basis van aanbevelingen van het Middle East Research Institute t.a.v. het migratiebeleid in Iraq) hierin zijn¹¹⁶:

- *Integratie van specifieke (beschermings)behoeften van teruggekeerde kinderen/gezinnen in het (nationale) migratiebeleid.*
- *Omzetten van beleid in nationale wetgeving om het juridisch bindend te maken.*
- *Opstellen van een participatief kader voor duurzame oplossingen. Hiervoor kan een 'rondetafel' bij elkaar worden geroepen van experts op het gebied van migratie en bescherming en re-integratie van (intern) terugkerende gezinnen/kinderen. Kinderrechtenorganisaties en gemeenschapsinstellingen moeten hierbij actief betrokken worden.*
- *Decentrale implementatie/uitvoering van het beleid, door bijv. het aanstellen van regionale leiders. Coördinatie en monitoring moet hierbij plaatsvinden vanuit het ministerie, met een grote mate van autonomie aan de leiders voor de uitvoering.*

112. UN High Commissioner for Refugees (UNHCR) & The Ministry of Refugees and Repatriations Afghanistan (2020)

113. Majidi, N. & Barratt, S. (2018)

114. Majidi, N. & Barratt, S. (2018)

115. <https://www.unicef.org/afghanistan/child-protection>

116. Edgumbe, S.L. (2019)

- Aandacht voor de lokale gemeenschap (in de vorm van (samenwerking met) nood-/ontwikkelingshulp, communityprojects, micro-kredits etc.). Overleg en afstemming met lokale autoriteiten en stakeholders in de ontwikkeling, planning, uitvoering en monitoring is hierbij belangrijk.

Ter illustratie: De Deense vluchtelingenraad adviseert om landspecifieke terugkeerprogramma's te ontwikkelen die individuele terugkeerondersteuning combineren met ondersteuning van de lokale community. Dit bevordert tevens de integratie van terugkerende gezinnen.¹¹⁷ Zo werd een deel van het re-integratiebudget voor zes families die terugkeerden naar hetzelfde dorp gebruikt voor een project om de watertoevoer in het dorp te verbeteren. Hier hadden zowel de terugkerende gezinnen als de community profijt van.¹¹⁸

- Een multidisciplinaire aanpak. Deze kan bestaan uit:
 - Samenwerking tussen verschillende sectoren bij beleidsvorming; onderwijs, bestaansmiddelen/inkomst genererende activiteiten, (geestelijke) gezondheid, kinderrechtssysteem. Opzetten van regionale werkgroepen (van betrokken ministeries, lokale overheid, nationale en internationale stakeholders).¹¹⁹
 - Het verbinden van formele en informele zorg.
 - Verbinden/opzetten van een gestructureerd netwerk van (lokale) maatschappelijke organisaties om:
 - Kennis te delen op relevante gebieden zoals onderwijs en (bij)scholing van kinderen, lokale zorgvoorzieningen, psychosociale ondersteuning bij de terugkeer, werken aan sociale inclusie en reïntegratie.¹²⁰
 - Een gezamenlijke aanpak te kunnen ontwikkelen om het kindbeschermingssysteem en aanbod op het gebied van geestelijke gezondheidszorg te verbeteren.
 - Capaciteitsopbouw. Bevorderen van de professionele ontwikkeling door gezamenlijke training, intervisie. Gebruik kunnen maken van elkaars expertise en middelen.
- Vanwege de complexiteit en veelheid van factoren die invloed hebben op de psychosociale ontwikkeling van (teruggekeerde) asielzoekerskinderen is het belangrijk dat interventies zich richten op zowel het kind, als op de context van het kind (waarbij ouder(s)/familie en school de grootste rol spelen), en dat interventies geïntegreerd zijn.¹²¹
- Bieden van training en trainingsmaterialen voor professionals (in samenwerking met de partnerorganisatie). Creëren van bewustwording en bieden van training (binnen het nationale en lokale kindbeschermingssysteem) met betrekking tot de rechten en specifieke noden van migrantenkinderen. Samenwerking met universiteiten en andere mogelijke trainingcentra.

Tot slot:

Een systematische nationale aanpak is vaak lastig, o.a. vanwege het kleine aantal gezinnen (dat tegelijk) uit Europa terugkeert. Een bottom-up benadering vanuit samenwerking met lokale NGO's kan in veel gevallen effectiever zijn.

117. Chu, B. e.a. (2008)

118. Chu, B. e.a. (2008)

119. Edgcumbe, S.L. (2019)

120. Edgcumbe, S.L. (2019)

121. Eruyar, S., Huemer, J., & Vostanis, P. (2018)

8. Een multidisciplinaire aanpak

Een multidisciplinaire aanpak is belangrijk om ervoor te zorgen dat de noden van het kind goed in kaart worden gebracht, en om de belangen van het kind voldoende mee te nemen in het terugkeerproces. Vanwege de complexiteit en veelheid van factoren die invloed hebben op de psychosociale ontwikkeling van terugkerende asielzoekerskinderen is het belangrijk dat:

- interventies zich richten op zowel het kind, als op de sociale context van het kind (waarbij ouder(s)/familie en school de grootste rol spelen).
- interventies geïntegreerd zijn.¹²²

Over het algemeen is het accepteren van de terugkeer voor ouder(s) en kinderen een moeilijk proces. De praktijk laat zien dat zij rondom de terugkeer, vanuit zowel professionals als het netwerk om hen heen, verschillende en soms tegenstrijdige informatie en adviezen krijgen.¹²³

Samenwerking, afstemming en transparantie rondom het terugkeerproces draagt eraan bij dat interventies elkaar versterken i.p.v. ondermijnen.

Onderdelen van een multidisciplinaire aanpak zijn:

- In kaart brengen van betrokken partijen cq. stakeholders rondom het kind.
- Vormen van een gezamenlijke visie en (integratie in bestaand) beleid.
- Duidelijkheid over de rol, mogelijkheden en beperkingen van alle betrokkenen. Verbinden van formele en informele ondersteuning.
- Ontwikkelen van een communicatiestructuur.

In kaart brengen van betrokken partijen cq. stakeholders rondom het kind.

Het op elkaar afstemmen van interventies en rollen begint met het in kaart brengen van betrokken partijen rondom het kind en gezin heen. In het volgende overzicht is de landelijke formele ondersteuning in kaart gebracht en gecategoriseerd op basis van de drie volgende aandachtsgebieden: Juridisch, Psychosociaal & Medisch, Terugkeerbegeleiding.

Verdere mapping zou plaats kunnen vinden door (tijdens een expertmeeting) per stakeholder in kaart te brengen:

- Wat hun rol is t.a.v. de begeleiding van kinderen en het beschermen van hun belangen in het terugkeerproces.
- Welke procedures, middelen en interventies zij hiervoor inzetten en/of ontwikkeld hebben.
- Met welke andere stakeholders zij contact hebben en welke overleg- en communicatiestructuren er gebruikt worden.

¹²². Eruyar, S., Huemer, J., & Vostanis, P. (2018)

¹²³. UNICEF (2019)

Tussen verschillende stakeholders bestaat al een coalitie en/of overlegvormen. Dit zijn o.a.:

Het Lokaal Terugkeer Overleg (LTO)

Bij het Lokaal Terugkeer Overleg zitten medewerkers van de DT&V, het COA, AVIM (Afdeling Vreemdelingenpolitie, Identificatie en Mensenhandel) en de IND. Het doel van het Lokaal Terugkeer Overleg is om gezamenlijk zelfstandig (of zo nodig gedwongen) vertrek van uitgeprocedeerde asielzoekers(gezinnen) te realiseren en de voortgang van het vertrekproces te monitoren.¹²⁴

De werkgroep 'Belang van het Kind'

Deze werkgroep bestaat uit vertegenwoordigers vanuit De Raad voor de Kinderbescherming, IND en DT&V. De werkgroep komt bij elkaar als kinderen of ouders in een lopende procedure zitten bij de RvdK en de IND of de DT&V.

Doel van de werkgroep is om te kijken naar een duurzame oplossing voor een stabiel toekomstperspectief van het kind. Dit kan gaan om verblijf in Nederland, ofwel passende ondersteuning aan ouders bij de terugkeer naar hun land.¹²⁵

De Werkgroep Kind in AZC

De Werkgroep Kind in AZC is een coalitie van UNICEF Nederland, Defence for Children, VluchtelingenWerk Nederland, Warchild, De Vrolijkheid en Save The Children Nederland. Deze werkgroep richt zich op het behartigen van de belangen van de rechten van kinderen in asielzoekerscentra om hun situatie in het AZC te verbeteren.

Vormen van een gezamenlijke visie en (integratie in bestaand) beleid.

Op basis van de mapping kan bepaald worden hoe er meer samenwerking, afstemming en transparantie kan komen rondom het terugkeerproces. Hierbij kan per aandachtsgebied gekeken worden naar 'sleutelfiguren' die een centrale rol kunnen spelen bij het ontwikkelen van een samenwerkings- en communicatiestructuur.

Bij de samenwerking gaat het om:

- Vormen van een gezamenlijke visie op de begeleiding van kinderen en het beschermen van hun belangen in het terugkeerproces, en (integratie in bestaand) beleid.
- Ontwikkelen van een geformaliseerd 'Best Interest of the Child Assessment' om te bepalen of de belangen van het kind voldoende meegenomen worden in de asiel- en terugkeerprocedure.
- Uitwisselen van informatie en afstemming van interventies tijdens de terugkeerprocedure van individuele gezinnen met als doel duurzame en veilige terugkeer van betrokken kinderen.

De eerste twee punten vinden meer plaats op beleidsniveau, terwijl het derde punt gaat over de samenwerking in de praktijk.

In deze handleiding wordt geadviseerd¹²⁶ dat:

- Er een coalitie wordt gevormd van vertegenwoordigers vanuit alle drie de aandachtsgebieden voor de uitvoering van de eerste twee punten.
- Er rondom terugkerende gezinnen een multidisciplinair team staat die bestaat uit: een regievoerder, casemanager, advocaat en vertegenwoordiger van betrokken terugkeerorganisatie(s). Dit zou ook vormgegeven kunnen worden door een (op reguliere basis) uitbreiding van het LTO met een vertegenwoordiger van de betrokken terugkeerorganisatie(s) en betrokken advocaat.

NB: Advocaten worden nu niet altijd betrokken in het terugkeerproces. In zowel het rapport van UNICEF als in de praktijk van Solid Road komt naar voren dat samenwerken met advocaten wel wenselijk is. Een advocaat die nauw betrokken was bij de terugkeerbegeleiding van een Armeens gezin binnen het project The Green Way gaf aan dat het betrekken van advocaten bij de terugkeerprocedure belangrijk is. Ze merkt in haar werk dat ze als advocaat vaak een vertrouwenspersoon van de familie is en dat ze daardoor, wanneer asiel geen optie is, bij kan dragen aan het realiseren van een duurzame terugkeer.

124. <https://www.coa.nl/nl/asielopvang/vertrek-uit-de-opvang/rol-coa-bij-terugkeer>

125. <https://www.kinderbescherming.nl/themas/vluchtelingen-jonger-dan-18-jaar/samenwerking-rvdk-ind-en-dtv>

126. Op basis van de al bestaande coalities, een rapport van UNICEF over het meenemen van de belangen van asielzoekerskinderen in terugkeerprocessen in Nederland, en de praktijkervaring van Solid Road

In de volgende alinea zal verder ingegaan worden op de rolverdeling binnen- en mogelijke werkwijze van dit multidisciplinaire team.

Duidelijkheid over de rol, mogelijkheden en beperkingen van alle betrokkenen. Verbinden van formele en informele ondersteuning.

Bij een negatieve beslissing draagt de IND de casus over aan de DT&V. In principe heeft de regievoerder een bepalende rol wanneer het gaat om het ondersteunen en/of stimuleren van (zelfstandige) terugkeer. De counselor van de betrokken terugkeerorganisatie heeft een sleutelrol bij de uitvoering van de terugkeer, de begeleiding van het gezin en het opstellen van een re-integratieplan.

Terugkeer kan alleen niet los gezien worden van de asielperiode ervoor. In hoofdstuk 3 en 4 wordt het belang besproken van samenwerking met professionals en mensen uit het informele netwerk die al contact hebben met het gezin en/of een vertrouwensrelatie hebben opgebouwd. Zowel de casemanager als (over het algemeen ook) de advocaat hebben contact met gezinnen in zowel de asielperiode alsook de periode van terugkeer, waardoor er sprake is van een minder beladen en meer vertrouwde relatie dan de relatie met de regievoerder en de terugkeerorganisatie. De casemanager en advocaat kunnen daardoor een verbindende rol innemen tussen het gezin en de regievoerder en terugkeerorganisatie.

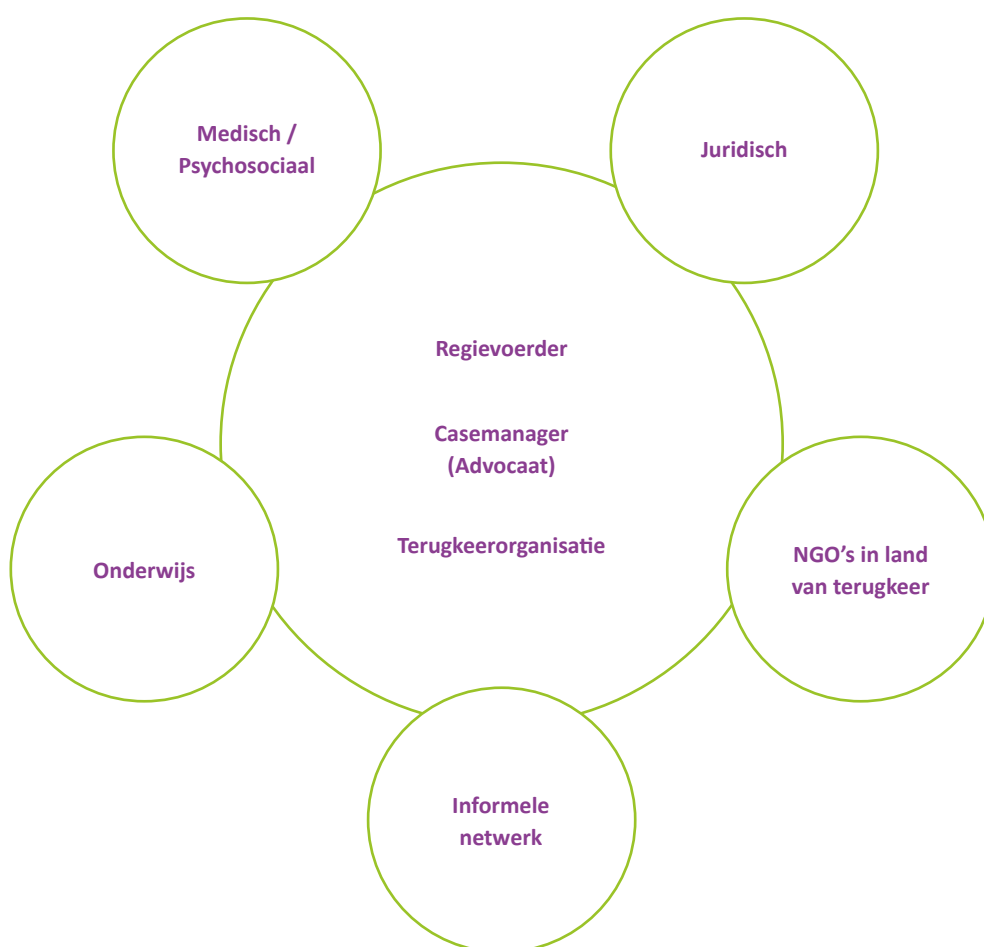
Zoals eerder is genoemd is het doel van de samenwerking het realiseren van duurzame en veilige terugkeer van betrokken kinderen en het meenemen van hun belangen tijdens de terugkeerprocedure.

Praktisch gaat dit om:

- Het opstellen van een concreet terugkeerplan waarbij de belangen van het kind en mogelijke risicofactoren zijn meegenomen.
- Het bieden van kindvriendelijke informatie over, en voorbereiden van de kinderen op de terugkeer.
- Een goed afscheid van kinderen in Nederland.
- Begeleiding van de ouders bij het bieden van ondersteuning bij terugkeer aan, en het bespreken van terugkeer met, hun kinderen.
- Een goede overdracht (van scholing en evt. gezondheidszorg) naar-, en begeleiding van de kinderen en hun ouders in, land van herkomst.

Hoe de samenwerking binnen dit multidisciplinaire team in de praktische begeleiding van kinderen (en hun ouders) bij terugkeer vormgegeven zou kunnen worden, zou door betrokken partijen verder uitgewerkt moeten worden. Hieronder worden enkele suggesties gegeven waarbij uitgegaan wordt van aansturing door de regievoerder en een belangrijke rol van de casemanager voor de praktische en psychosociale ondersteuning.

Hierbij is het goed om in gedachten te houden dat het werken met terugkerende gezinnen maatwerk blijft, waarbij het belangrijk is dat ouders zelf de regie houden.

1. In kaart brengen van het formele en informele netwerk om het gezin heen

De regievoerder heeft een spilfunctie in de begeleiding van gezinnen bij terugkeer. Door participatie van de DT&V in zowel het LTO alsook de werkgroep 'Belang van het kind' is er al samenwerking met meerdere partijen uit de verschillende aandachtsgebieden. Als 'regisseur' van het terugkeerproces initieert en onderhoudt de regievoerder contact met verschillende betrokken partijen. Hiervoor is het belangrijk dat de regievoerder goed zicht heeft op zowel het formele als informele netwerk rondom de kinderen en hun gezin heen. Met betrekking tot dit laatste punt kan de casemanager ook een informatieve rol spelen richting de regievoerder.

2. Gesprek over de belangen van het kind in het terugkeerproces

In deze handleiding wordt aangeraden om vanaf het begin van de terugkeerbegeleiding de belangen van het kind mee te nemen, en dit ook naar ouders te communiceren als vast onderdeel van het terugkeerproces. In een gezamenlijk 'kindgesprek' met de regievoerder, casemanager, ouder(s) (en eventueel advocaat of andere vertrouwenspersoon) kan gesproken worden over:

- Mogelijke risicofactoren die meegenomen moeten worden bij het vaststellen van wat in het belang van het kind is en/of het terugkeerplan.
- Het belang van de voorbereiding van de kinderen op de terugkeer en het nemen van afscheid.

- Welke partijen een rol kunnen spelen bij:
 - Het bepalen van wat in het belang van het kind is wanneer er blijkt dat er duidelijke risicofactoren aanwezig zijn.
 - De voorbereiding van de kinderen op de terugkeer en ondersteuning van ouders hierin.
 - De re-integratie van de kinderen.

Hierbij kan ook informatie verstrekt worden over eventuele aanvullende ondersteuning van bijvoorbeeld terugkeerorganisaties. Wanneer er al betrokkenheid is van een terugkeerorganisatie kan deze ook in het gesprek aanwezig zijn. Dit is afhankelijk van de wens van ouders.

Ter aanvulling hierop: Het is belangrijk dat terugkeerorganisaties zichtbaar/bekend zijn gedurende de hele asielprocedure. Asielzoekers moeten in een vroeg stadium van de procedure informatie krijgen over een eventuele afwijzing en de mogelijkheid van terugkeerondersteuning. Vaak is het eerste gesprek met de terugkeerorganisatie pas wanneer er dreiging is van gedwongen uitzetting wat niet bijdraagt aan een duurzame terugkeer en aan vertrouwen in de terugkeerorganisatie.¹²⁷

3. Afstemming- en taakverdeling tussen verschillende betrokken partijen

Op basis van het gesprek met ouders is een beter beeld ontstaan van aanwezige risicofactoren, van betrokken partijen en een mogelijke rolverdeling. Hierin houdt de regievoerder het overzicht, heeft de advocaat een beschermende rol richting de rechten van het kind, en hebben de terugkeerorganisatie en casemanager een meer uitvoerende rol m.b.t. de (begeleiding van kinderen en ouders bij) terugkeer.

Ter illustratie: Een Armeens gezin had nog een bezwaar en vovo (voorlopige voorziening) lopen vanwege medische redenen (art. 64Vw). Deze zouden zij niet in Nederland mogen afwachten. Met toestemming van het gezin heeft de regievoerder contact opgenomen met de advocaat om de situatie te bespreken. De advocaat gaf aan geen reële kans te zien op een verblijfsvergunning, maar zich met name zorgen te maken over de psychische gezondheid van de tienerdochter en garanties te willen voor begeleiding en behandeling van de dochter. De regievoerder heeft de advocaat daarop doorverwezen naar Solid Road. In afstemming met zowel ouders, als de behandelaar van het meisje in Nederland, alsook de partnerorganisatie in Armenië is een terugkeerplan gemaakt. Het gezin heeft vervolgens besloten na overleg met de advocaat om het bezwaar en de vovo in te trekken. Om de zorg voor het meisje en het vertrek zorgvuldig te organiseren is de regievoerder akkoord gegaan met een verlenging van de vertrekperiode.

Ouders gaven tijdens de vertrekperiode in gesprek met de regievoerder aan dat ze slecht sliepen vanwege geluidsoverlast van een andere familie op de unit waar ze woonden. Om in deze toch al stressvolle periode het gezin zoveel mogelijk rust te geven is in overleg met de casemanager geregeld dat het gezin de laatste periode voor hun vertrek op een rustigere woonunit kon verblijven.

4. Inzet van de kinderboekjes en gesprekskaarten als voorbereiding van kinderen op terugkeer.

Zoals al eerder is genoemd blijft het werken met terugkerende gezinnen maatwerk, waarbij het belangrijk is dat ouders zelf de regie houden. Het moet voor ouders duidelijk zijn waarom de voorbereiding van kinderen op de terugkeer belangrijk is. Daarnaast is het belangrijk dat ouders

ervaren dat er aandacht is voor de vragen en zorgen die zij hebben rondom hun kinderen en de terugkeer, en dat het gebruik van de kindertools hierbij aansluit. In hoofdstuk 5 is hier uitgebreid op ingegaan.

De kinderboekjes en gesprekskaarten kunnen geïntroduceerd worden als onderdeel van het gezamenlijke 'kindgesprek', of in een apart gesprek met de regievoerder, casemanager, en/of een medewerker van een terugkeerorganisatie. Met ouders kan besproken worden:

- Hoe ouders zelf de kinderboekjes en gesprekskaarten kunnen gebruiken bij de voorbereiding van hun kinderen op terugkeer.
- Welke personen hierbij een ondersteunende rol zouden kunnen spelen. Een belangrijke continue en vertrouwde factor voor kinderen (en ouders) zijn bijvoorbeeld leerkrachten.

Hierbij kunnen er alternatieve mogelijkheden aangeboden worden, zoals:

- Het werken met de kinderboekjes en gesprekskaarten tijdens gezamenlijke (terugkeer) gesprek(ken) met ouders en kind(eren).
- Het deels overnemen van de begeleiding van de kinderen door de casemanager, medewerker van een terugkeerorganisatie, een leerkracht, hulpverlener, etc., waarbij duidelijke afspraken gemaakt worden over terugkoppeling aan de ouders.

In dit laatste geval is het belangrijk dat er in elk geval twee gezamenlijke 'gesprekken' met ouders en kinderen zijn zoals besproken in hoofdstuk 4.3.1.

Tijdens een expertmeeting (voor medewerkers van DT&V, COA en Nidos) die gehouden is als onderdeel van de ontwikkeling van de Toolkit kwam naar voren dat het belangrijk is om de grens met de psychosociale hulpverlening te bewaken. Je moet als professional heel goed je eigen grenzen kennen en voor andere deskundigheid ook anderen inschakelen. Ook hierbij is dus een multidisciplinaire benadering belangrijk.

Ter illustratie: Het tienermeisje uit de vorige casus was in Nederland al enige tijd onder behandeling van een GZ-psycholoog. De terugkeer was erg ingrijpend voor dit meisje. Begeleiding hierbij door een voor haar nog onbekend iemand zou extra stress opleveren. In overleg met ouders is door Solid Road contact opgenomen met zowel de leerkracht als de GZ-psycholoog. Met elkaar is afgesproken dat de GZ-psycholoog de roadmap/het kinderboekje met het meisje zou invullen, en haar door huisbezoeken op het AZC samen met ouders zou voorbereiden op de terugkeer.

Bij een andere casus, waarbij Nidos betrokken was vanwege een OTS (Ondertoezichtstelling) van betrokken dochtertje, is op basis van door Nidos geschetste randvoorwaarden voor terugkeer een gezamenlijk terugkeerplan opgesteld door Solid Road, Nidos, het gezin en partnerorganisatie in Armenië.

5. Het meenemen van de stem, en het belang, van het kind in het terugkeerplan.

Door gebruik van de kinderboekjes wordt inzichtelijker wat voor betrokken kinderen belangrijk is als voorbereiding op de terugkeer en na de terugkeer. Het is belangrijk dat (met name oudere) kinderen zelf ervaren dat hun stem meegenomen wordt bij het opstellen van het terugkeerplan.

Dit kan bijvoorbeeld gedaan worden door een tweede 'kindgesprek' te plannen waarbij het kind zelf ook aanwezig is.

127. Chu, B., Stec, K., Dünwald, S. & Loran, T. (2008)

Hierbij is het belangrijk om van tevoren aan ouders uit te leggen wat het doel is van dit gesprek; namelijk om het kind te laten merken dat er naar hem/haar geluisterd wordt en dat er bij de terugkeer rekening gehouden wordt met wat voor hem/haar belangrijk is.

Het is belangrijk om aan kinderen zelf te vragen wat zij een prettige manier vinden om hun 'stem' te laten horen. Een andere manier zou bijvoorbeeld zijn dat het kind het 'terugkeerplan' wat hij/zij heeft opgesteld in het boekje samen met ouder(s) aan de regievoerder of begeleider van de terugkeerorganisatie geeft en verder niet bij het gesprek aanwezig is.

Tot slot; Bij het schrijven van dit hoofdstuk is uitgegaan van huidige structuren en rolverdelingen. Hiernaast zou ook nagedacht kunnen worden over het aanstellen van een 'kindspecialist' binnen de genoemde aandachtsgebieden (juridisch, psychosociaal & medisch, terugkeerbegeleiding) of binnen betrokken organisaties uit de migratieketen. Deze zou(den) kunnen fungeren als aanspreekpunt, counselor en belangenbehartiger op het gebied van de belangen en rechten van terugkerende kinderen, zowel richting gezinnen toe alsook richting andere stakeholders.

Dank!

Deze handleiding is tot stand gekomen als onderdeel van het project The Green Way en is gefinancierd door het Asiel, Migratie en Integratiefonds (AMIF) en de Dienst Terugkeer en Vertrek (DT&V).

Er zijn veel professionals die een bijdrage hebben geleverd aan de Toolkit door mee te denken en hun ervaringen te delen. Een aantal van hen willen we speciaal noemen en bedanken:

- Petra Joosse (Orthopedagoog en GZ-psycholoog), voor het meelesen en feedback geven bij het schrijven van de Toolkit en handleiding.
- Hanneke van der Eerden (Speltherapeut en Cultureel Antropoloog), en Reinalda Kerseboom (Speltherapeut en auteur van het boek 'De magie van Metaforen'), voor hun bijdrage aan de kinderboekjes en gesprekskaarten.
- Claire Wiewauters (pedagoog en psychotherapeut) en Kaat Van Acker (sociaal-cultureel psycholoog en psychotherapeut) van het Kenniscentrum Gezinswetenschappen (Odisee Brussel) voor hun toestemming om gebruik te maken van (de vragen) van het vertelspel 'Wortelen in nieuwe aarde.' Het spel vertelt het verhaal van een boom die vlucht. Het verhaal en de illustraties symboliseren wat het betekent om uit het thuisland te vertrekken en te wortelen in nieuwe aarde. Het spel is in de eerste plaats ontwikkeld voor kinderen en gezinnen met een vluchtervaring maar het kan bij uitbreiding breder ingezet worden. Het vertelspel is ontstaan binnen het onderzoeksproject 'Veerkracht ondersteunen bij ouders en kinderen van vluchtelingengezinnen' van het Kenniscentrum Gezinswetenschappen. De resultaten van het onderzoek zijn na te lezen in het boek 'Veerkracht in Beweging. Dynamieken van vluchtelingengezinnen versterken.', uitgegeven bij Garant.
- Ncazelo Ncube-Milo (narratief therapeut en oprichter van PHOLA) voor de toestemming om gebruik te maken van de door haar ontwikkelde methodieken 'Tree of life' en 'Narratives in the Suitcase'. De organisatie PHOLA biedt psychosociale ondersteuning aan kwetsbare kinderen en gemeenschappen in Zuid-Afrika. De gebruikte narratieve methodieken zijn veerkrachtversterkend en sluiten aan bij de kracht van lokale psychosociale gebruiken voor verwerking van trauma.
- Judit Nemeth-Almasi (hoofd van het regionale kantoor van Terre des Hommes in Budapest), voor de toestemming om gebruik te maken van de monitoring checklist die is ontwikkeld door: Terre des hommes Foundation in Hungary, ECPAT (Austria), Hors la rue (France) and ARSIS (Greece), as well as Terre des hommes Albania and Kosovo Delegations, Medica Zenica (BiH), the Center for Youth Integration (Serbia), the Montenegrin Women's Lobby en Open Gate/La Strada FYROM, als onderdeel van het project "Monitoring the Situation of Children Returned from EU Countries" (mede gefinancierd door het Europese Terugkeurfonds).
- Katrien van Gelder van de Dienst Asiel-en Vluchtelingenbeleid van de Stad Gent, voor de toestemming om gebruik te maken van de door hen ontwikkelde Brochures over Kinderen en vrijwillige terugkeer.

Tot slot een apart woord van dank voor Nel van Weenen (illustratrice) en Jessica van den Bogerd (vormgever en eigenaar van bureau KliK!) voor alle tijd die gestoken is in het tekenen en vormgeven van de Toolkit en handleiding. Bedankt voor het mooie resultaat!

Literatuurlijst

- Abdi, S.M. (2018) Mental Health of Migrant Children. Oxford Research Encyclopedia of Global Public Health
- Adriani, P. & Smit, M. (1998) Verlies, geweld en acculturatie in het leven van jeugdige vluchtelingen. *Comemus* vol 18(1998) 3. pp 219-236
- Almqvist, K. & Broberg, A. G. (1999). Mental health and social adjustment in young refugee children 3½ years after their arrival in Sweden. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 38(6), 723–730.
- ALObaidi, A.K., Budosan, B. & Jeffrey L. (2010) Child and adolescent mental health in Iraq: current situation and scope for promotion of child and adolescent mental health policy. *Intervention* 2010, Volume 8, Number 1, Page 40 -51
- ALObaidi, A.K. (2011) Iraq: children's and adolescents' mental health under conditions of continuous turmoil. *International Psychiatry*, Volume 8, number 1, February 2011
- Andersson, H. E., Ascher, H., Björnberg, U., Eastmond, M. & Mellander, L. (2005) The Asylum-seeking Child in Europe. Sweden, Centre for European Research at Göteborg University (CERGU)
- Avramovic, M. (2014) When we are asked, not questioned. Consultations with children on the move. Sarajevo, Save the Children International.
- Baan, J. (2005). Nou, dag maar weer. Afscheid nemen van asielzoekerskinderen in de klas. Utrecht. Stichting Pharos.
- Batista-Pinto Wiese, E. (2010) Culture and Migration: Psychological Trauma in Children and Adolescents. *Traumatology* 16(4) 142–152
- Beltman, D., Van Os, E.C.C., Zijlstra, A.E. (2018) Juridische handreiking bij het gedrags-wetenschappelijk Best Interests of the Child-Assessment. Het kind in de reguliere procedure. Rijksuniversiteit Groningen.
- Beltman, D. & Zijlstra, A. E. (2013) De doorwerking van 'het belang van het kind' ex artikel 3 VRK in het migratierecht: vanuit een bottom-up benadering op weg naar een top-down toepassing. *Journaal Vreemdelingenrecht*. 12, 4, p. 286-306
- Betancourt, T.S. en Khan, K.T. (2008) The mental health of children affected by armed conflict: Protective processes and pathways to resilience. *Int Rev Psychiatry*. 2008 Jun; 20(3): 317–328.
- Björn, G.J. (2013) Refugee Children and Families. Psychological Health, Brief Family Intervention and Ethical Aspects. Linköping University, Medical Dissertations No. 1373, 2013
- Bornstein, M.H. & Cheah, C.S.L. (2006). The place of "culture and parenting" in an ecological contextual perspective on developmental science. In K.H. Rubin & O.B. Chung, (Eds.). *Parental beliefs, parenting, and child development in cross-cultural perspective*. London, UK: Psychology Press.
- Boyden, J. & Mann, G. (2005). Children's Risk, Resilience, and Coping in Extreme Situations. *Handbook for Working With Children and Youth; Pathways to Resilience Across Cultures and Contexts*.
- Brookings-Bern Project on Internal Displacement, IASC Framework on Durable Solutions for IDPs, April 2010, available at: <https://www.refworld.org/docid/4c5149312.html>
- Callewier, E. (2018) Kinderen opvoeden in een opvangcentrum voor asielzoekers: een exploratief onderzoek bij ouders. Universiteit Gent. Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van licentiaat in de pedagogische wetenschappen, optie orthopedagogiek.
- Chu, B., Stec, K., Dünnwald, S. & Loran, T. (2008). Recommendations for the Return and Reintegration of Rejected Asylum Seekers. Lessons learned from returns to Kosovo. Danish Refugee Council.
- Council of Europe (2018) How to convey child-friendly information to children in migration. A handbook for frontline professionals. <https://rm.coe.int/how-to-convey-child-friendly-information-to-children-in-migration-a-ha/1680902f91>
- Crabtree, S. (2014) Value Africans Place on Education Varies Widely by Country. Africans often perceive personal connections as more important to success. Gallup.
- Daud, A., af Klinteberg, B. & Rydelius, P.A. (2008) Resilience and vulnerability among refugee children of traumatized and non-traumatized parents. *Child Adolesc Psychiatry Ment Health*. 2008 Mar 28;2(1):7. doi: 10.1186/1753-2000-2-7.
- Delfos, M.F. (2014). *Luister je wel naar mij?* 18e druk. Amsterdam: uitgeverij SWP
- Dienst Asiel- en Vluchtelingenbeleid Gent, K. van Gelder (2014). Brochure Kinderen en vrijwillige terugkeer. Tips voor ouders die vrijwillig terugkeren met minderjarige kinderen. In samenwerking met Fedasil, Caritas International en IOM
- Dienst Asiel- en Vluchtelingenbeleid Gent, K. van Gelder (2014). Brochure Kinderen en vrijwillige terugkeer. Tips voor begeleiders van gezinnen die vrijwillig terugkeren. In samenwerking met Fedasil, Caritas International en IOM
- Distelbrink, M., Pels, T. V. M., Tan, S., & Aarts, W. (2013). *Coach je Kind. Theoretische onderbouwing, methodiekhandleiding deel II*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

- European Asylum Support Office (EASO) (2019) EASO Practical guide on the best interests of the child in asylum procedures. <https://www.easo.europa.eu/sites/default/files/Practical-Guide-Best-Interests-Child-EN.pdf>
- Edgcumbe, S.L. (2019). Islamic State, Disputed Territory and Ethno-Religious Diversity: An Opportunity for the Development of Iraq's National Policy on Displacement. Middle East Research Institute (MERI)
- Edwards & Bloch (2010) The Whittings' Concepts of Culture in Contemporary Psychology and Anthropology in *Journal of Cross-Cultural Psychology* 41
- Eldering, L. (2014) *Cultuur en opvoeding. H6: Crossculturele verschillen in opvoeding*. Rotterdam, Lemniscaat.
- Engelbrecht, A. & Jobson, L. (2016) Exploring trauma associated appraisals in trauma survivors from collectivistic cultures. *SpringerPlus* (2016) 5:1565
- Eruyar, S. (2018). The Role of Parental Factors in the Mental Health Problems Experienced by Refugee Children. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at the University of Leicester.
- Eruyar, S., Huemer, J., & Vostanis, P. (2018). Review: How should child mental health services respond to the refugee crisis? *Child and Adolescent Mental Health*, 23(4), 303–312.
- European Council on Refugees and Exiles (ECRE), Comparative Study on Practices in the Field of Return of Minors : a Checklist to Achieve Good Practices When Considering the Return of Children to Third Countries: A Tool for Quality Planning for Member States, December 2011, HOME/2009/RFX/PR/1002. Door UNICEF Nederland in het Nederlands vertaald (mei 2012).
- Europese Commissie (2017) Mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement en de Raad. Bescherming van migrerende kinderen. <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2017/NL/COM-2017-211-F1-NL-MAIN-PART-1.PDF>
- Fazel, M. & Betancourt, T.S. (2018) Preventive mental health interventions for refugee children and adolescents in high-income settings. *Lancet child Adolescent Health* 2018; 2:121-32
- Fazel, M. & Stein, A. (2002) The mental health of refugee children. *Arch Dis Child* 2002; 87: 366-370
- Fegert, J.M., Diehl, C., Leyendecker, B., Hahlweg, K., Prayon-Blum, V. and the Scientific Advisory Council of the Federal Ministry of Family Affairs, Senior Citizens, Women and Youth. (2018) Psychosocial problems in traumatized refugee families: overview of risks and some recommendations for support services. *Child Adolesc Psychiatry Ment Health* (2018) 12:5
- Ghanem, T. (2003). When forced migrants return 'home': The psychological difficulties returnees encounter in the reintegration process. Working Paper Series. Refugee Studies Centre, University of Oxford.
- Global Compact on Refugees, UN Doc. A/73/12 (2018); Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration, UN Doc. A/RES/73/195 (Dec. 19, 2018).
- Goeman, M., Vegter, M.A., Zijlstra, A.E. & Bonhage-Talsma, G.T. (2017) "Ik wil terug naar Nederland." Monitoring van teruggekeerde gewortelde kinderen in Armenië. Defence for Children.
- Greenfield, P.M., Keller, H., Fuligni, A. and Maynard, A. (2003) Cultural pathways through universal development. *Psychol.* 2003.54:461-490
- Groen, S.P.N.; Richters, J.M.; Laban, C.J.; Deville, W.L.J.M. (2018) Cultural Identity Among Afghan and Iraqi Traumatized Refugees: Towards a Conceptual Framework for Mental Health Care Professionals. *Culture, Medicine and Psychiatry* (2018) 42:69-91
- Groeninck, M., Meurs, P., Geldof, D., Wiewauters, C., van Acker, K., de Boe, W. & Emmery, K. (2019) *Veerkracht in beweging. Dynamieken van vluchtelingengezinnen versterken*. Antwerpen-Apeldoorn, Garant.
- Guillaume, M., Majidi, N., Samuel Hall (2018) From Europe to Afghanistan. Experiences of Child Returnees. Save the Children Sweden. Save the Children International.
- HIT Foundation (2014). Monitoring returned minors. Final report. In cooperation with Nidos, the University of Groningen and Micado Migration, cofinanced by the European return fund.
- Hobfoll S. E, Watson P, Bell C. C, Bryant R. A, Brymer M. J, Friedman M. J, et al. (2007) Five essential elements of immediate and mid-term mass trauma intervention: Empirical evidence. *Psychiatry*. 2007;70:283–315.
- Hoet, H. & Kaeblen, L. (2016). *Vluchtelingengezinnen in vrijwillige terugkeer*. Masterproef. KU Leuven.
- Horst, F. van der., Lucassen, N., Kok, R., Sentse, M., Jooren, L., & Luijk, M. (2016). *Opgroeien in het hedendaagse gezin*. Inleiding in de gezinspedagogiek.
- Hutchinson en Dorsett (2012) What does the literature say about resilience in refugee people? Implications for practice. *Journal of Social Inclusion*, 3(2), 2012.

- Jaramillo, J.M., Rendón, M.I., Muñoz, L., Weis, M. and Trommsdorff, G. Children's Self-Regulation in Cultural Contexts: The Role of Parental Socialization Theories, Goals, and Practices.
- Johannessen, R. (2019) Durable Solutions for Children Toolkit. Save the Children International.
- Kalverboer, M.E. & Zijlstra, A.E. (2006) De schade die kinderen oplopen als ze na langdurig verblijf in Nederland gedwongen worden uitgezet. Internationale Kinderrechten versus Nederlands immigratiebeleid. Defence for Children International (ed.). Amsterdam: DCI-Nederland, p.1-34.
- Kalverboer, M.E. & Zijlstra, A.E. (2008) Kinderen uit asielzoekersgezinnen: Ontwikkeling, perspectief en juridische positie. RU Groningen.
- Kalverboer, M., Beltman, D., van Os, C., Zijlstra, E. (2017) The Best Interests of the Child in Cases of Migration. Assessing and Determining the Best Interests of the Child in Migration Procedures. The International Journal of Children's Rights. Volume 25: Issue 1
- Keller, H. (2018) Universality claim of attachment theory: Children's socioemotional development across cultures.
- Keller, H., Lamm, B., Abels, M., Yovsi, R., Borke, J., Jensen, H., ... Chaudary, N. (2006). Cultural models, socialization goals, and parenting ethnotheories: A multicultural analysis. Journal of Cross-Cultural Psychology, 37(2), 155-172.
- Kelly, A., Bell, B., Reale, D., de Paladella, M. (2010) Leaving home, voices of children on the move. Global Movement for Children.
- Kerseboom, R. (2011) De magie van metaforen. Soest, Boekscout VOF.
- Kootstra, T. (2017). Safe Future Methodiek inzake Kinderen: Het belang van het kind voorop! Amersfoort: CoMensha.
- Kotchick, Beth & Forehand, Rex. (2002). Putting Parenting in Perspective: A Discussion of the Contextual Factors That Shape Parenting Practices. Journal of Child and Family Studies. 11. 255-269.
- Laban, C. J., Hurulean, E., Attia, A. (2010) Treatment of asylum seekers: resilience-oriented therapy and strategies (ROTS): implications of study results into clinical practice. "De Evenaar", Centre for Transcultural Psychiatry, Institute of Community Mental Health Care Drenthe, Beilen, the Netherlands
- Lauritzen, C. en Sivertsen, H. (2012) Children and Families Seeking Asylum in Northern Norway: Living Conditions and Mental Health. IOM.
- Majidi, N. & Barratt, S. (2018) Achieving Durable Solutions for Returnee Children: What do we know? Save the Children International and Samuel Hall.
- Merry, L., Pelaez, S. & Edwards, N.C. (2017). Refugees, asylum-seekers and undocumented migrants and the experience of parenthood: a synthesis of the qualitative literature. Globalization and Health (2017) 13:75
- Möhle, M., Tuk, B., Wassink, M., Kooijman, K. & Kleijweg, L. (2017). Informele opvoedondersteuning vluchtelingengezinnen: Handreiking bruikbaar bij ondersteuning van ervaren vrijwilligers. JSO.
- Mousavi, P.S.S., Mazaheri, M.A., Aslafi, T., Khalighi, F. & Poorganji, M. (2018) Attachment and culture: mother's perception of attachment related components and beliefs in Iran, Iraq and Afghanistan, Early Child Development and Care, DOI: 10.1080/03004430.2018.1550749
- Ncube, N. (2018, 6 maart). Narratives in the suitcase. [Videobestand]. Geraadpleegd op 11 december 2019, van <https://www.youtube.com/watch?v=jz8MXcYLUik&t=848s>
- Nemeht-Almasi, J. & Delaney, S. (2014) Post Return Support and Monitoring Framework. Terre des hommes Regional office.
- Nunez, C., Nunez-Mahdi, R., Popma, L. (2017) Interculturele communicatie. Van ontkenning tot wederzijdse integratie. Assen, Koninklijke van Gorcum.
- Pels, T. en de Gruijter, M. (2005) Vluchtelingengezinnen: opvoeding en integratie. Opvoeding en ondersteuning in gezinnen uit Iran, Irak, Somalië en Afghanistan in Nederland. Assen, Koninklijke van Gorcum.
- Pels, T., Distelbrink, M. en Tan, S. (2009) Meetladder Diversiteit Interventies. Verhoging van bereik en effectiviteit van interventies voor (etnische) doelgroepen. Verwey-Jonker Instituut
- Pharos (2011,2017) Bewogen terugkeer. Methodiek voor psychosociale begeleiding van (ex)asielzoekers en ongedocumenteerden. Geraci, D. en Bloemen, E.
- Pharos (2016) Goed ouderschap in moeilijke tijden, handleiding voor meergezinsgroepen met vluchtelingen. Mooren, T. & Bala, J.
- Pharos (2017) Psychische problematiek bij vluchtelingkinderen en – jongeren. Handreiking maart 2017.
- Pieloch, K. A., McCullough, M. B., & Marks, A. K. (2016). Resilience of children with refugee statuses: A research review. Canadian Psychology/Psychologie canadienne, 57(4), 330–339
- Plysier, S. (2003) Kinderen met een tweede huid. Onthaal van kinderen op de vlucht. Antwerpen – Apeldoorn. Garant Uitgevers.
- Raj, S.P. and Raval, V.V. (2013) Parenting and Family Socialization within a Cultural Context. Socialization: Theories, Processes, and Impact, Publisher: Nova Publishers., Editors: E. L. Anderson & S. Thomas, pp.57-78

- Rap S.E. (2019), The right to effective participation of refugee and migrant children: a critical children's rights perspective. United Nations University – Institute on Comparative Regional Integration Studies (UNU-CRIS) Working Paper Series no. W-2019/3. Brugge: United Nations University – Institute on Comparative Regional Integration Studies (UNU-CRIS). [Working paper].
- Reed, R.V., Fazel, M., Jones, L., Panter-Brick, C., Stein, A. (2012) Mental health of displaced and refugee children resettled in low-income and middle-income countries: risk and protective factors. *Lancet* 2012; 379: 250–65
- Ryan, L. & Vacchelli, E. (2013) 'Mothering Through Islam': Narratives of Religious Identity in London. *Religion & Gender*. Vol. 3, no. 1, 90-107
- Schouler-Ocak, M., Graef-Calliess, I., Tarricone, I., Qureshi, A., Kastrup, M.C., Bhugra, D. (2015). EPA guidance on cultural competence training. *European Psychiatry* 30 (2015) 431-440
- SickKids. New Immigrant Support Network (...). Cultural Competence for Healthcare Professionals. Part B: Cross-Cultural Communication and Practical Applications. [PowerPoint slides]. Vanaf <http://www.sickkids.ca>
- Siriwardhana, C., Ali, S. S., Roberts, B., & Stewart, R. (2014). A systematic review of resilience and mental health outcomes of conflict-driven adult forced migrants. *Conflict and health*, 8, 13.
- Skovdal, M. and Daniel, M. (2012). Resilience through participation and coping-enabling social environments: the case of HIV-affected children in sub-Saharan Africa. *African Journal of AIDS Research* 2012, 11 (3): 153-164
- Sleijpen M., Mooren T., Kleber R.J., Boeijs H.R., Lives on hold: A qualitative study of young refugees' resilience strategies. *Childhood*. (2017) Aug;24(3):348-365.
- Slobodin, O., Ghane, S., & De Jong, J.T. (2018). Developing a culturally sensitive mental health intervention for asylum seekers in the Netherlands: A pilot study. *Intervention*, 16(2),86-94.
- Song, S. (2017, 1 september). Resilience among Refugee Youth and Families. [Videobestand]. Geraadpleegd op 23 januari 2020, van <https://www.youtube.com/watch?v=9pWNI7kP6Dg&t=1628s>
- Soydaş, S. en Mooren, T. (2015). Verkenning van noden en mogelijkheden voor hulpverlening aan mensen die asiel aanvragen in Nederland. Onderzoek uitgevoerd door het Psychosociaal Ondersteuningspunt Vluchtelingen, onderdeel van Arq Psychotrauma expert groep, in opdracht van het Nederlands Instituut van Psychologen (NIP).
- Super, Charles & Harkness, Sara. (1986). The Developmental Niche: A Conceptualization at the Interface of Child and Culture. *International Journal of Behavioral Development*. 9. 545-569.
- Tamis-LeMonda, S., Way, N. & Hughes, D. New York University, Yoshikawa, H. Harvard University, Kalman, R.K. and Niwa, E.Y. New York University Parents' Goals for Children: The Dynamic Coexistence of Individualism and Collectivism in Cultures and Individuals Catherine
- Thabet, A.A., Ibraheem, A.N., Shivram, R., Van Millingen, E.A., Vostanis, P. (2009). Parenting Support and PTSD in Children of a War Zone. *The International journal of social psychiatry*. 55. 226-37.
- Tiemoko, R. (2004). Migration, Return and Socio-Economic Change in West Africa: The Role of Family. *Population, Space and Place*. 10. 155 - 174. 10.1002/psp.320.
- Tol, W. A., Song, S. & Jordans, M.J.D. (2013) Annual Research Review: Resilience and mental health in children and adolescents living in areas of armed conflict – a systematic review of findings in low- and middle-income countries. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*
- Ungar, M. (2018) What Works. A Manual for Designing Programs that Build Resilience.
- UN Committee on the Rights of the Child (CRC) (2013), General comment No. 14 (2013) on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (art. 3, para. 1). https://www2.ohchr.org/English/bodies/crc/docs/GC/CRC_C_GC_14_ENG.pdf
- UN High Commissioner for Refugees (UNHCR) & The Ministry of Refugees and Repatriations Afghanistan (2020). Afghanistan. Priority Areas of Return and Reintegration: A Synopsis.
- UN High Commissioner for Refugees (UNHCR), Guidelines on Assessing and Determining the Best Interests of the Child, November 2018, <https://www.refworld.org/docid/5c18d7254.html>
- UNICEF (2019). Child-Sensitive Return. Upholding the best interests of migrant and refugee children in return and reintegration decisions and processes in the Netherlands.
- UNICEF (2019). Child-Sensitive Return. Upholding the best interests of migrant and refugee children in return and reintegration decisions and processes in selected European countries (Germany, the Netherlands, Sweden, and the United Kingdom). A Comparative Analysis.
- Van Ee, E. (2013). A new generation: How refugee trauma affects parenting and child development. Boom uitgevers Amsterdam.

- Van Os, C. (2018). Best Interests of the Child-Assessments for recently arrived refugee children. Behavioural and children's rights perspectives on decision-making in migration law. [Groningen]: Rijksuniversiteit Groningen.
- Van Schie, R. & Van den Muijsenbergh, M. (2017). Psychische problematiek bij vluchtelingkinderen en -jongeren. Handreiking Maart 2017. Pharos. P.3.
- Vathi, Z. & Duci, V. (2016). Making other dreams: The impact of migration on the psychosocial wellbeing of Albanian-origin children upon their families' return to Albania. *Childhood* 23(1):53-68. DOI:10.1177/09075682145660678.
- Vitus, K. (2011) Zones of indistinction: family life in Danish asylum centres. *Distinktion: Journal of Social Theory*, 12:1, 95-112, DOI: 10.1080/1600910X.2011.549349
- Vostanis, P., Haffeejee, S., Yazici, H., Hussein, S., Ozdemir, M., Tosun, C. and Maltby, J. (2020) Youth Conceptualization of Resilience Strategies in Four Low- and Middle-Income Countries. *International Journal of Child, Youth and Family Studies*. Volume 11, Number 1, 2020, pp. 1-128.
- Vostanis, P., Eruyar, S., Smit, E. and O'Reilly, M. (2019) Pilot implementation of child psychosocial framework in Kenya, Turkey and Brazil. *Journal of Children's Services*, Vol. 14 No. 4, pp. 303-316.
- Vostanis, P. en Tosun, C. (2018) Psychosocial Support for Refugee and other Vulnerable Children and Young People in Transition. Guide for Volunteers.
- Weine S.M., Ware N., Hakizimana L., Tugenberg T., Currie M., Dahnweih G., Wagner M., Polutnik C., Wulu J. (2014) Fostering Resilience: Protective Agents, Resources, and Mechanisms for Adolescent Refugees' Psychosocial Well-Being. *Adolesc Psychiatry (Hilversum)*. 2014;4(4):164-176.
- Wiewauters, C. & Van Acker, K. (2019) Wortelen in nieuwe aarde. Vertelkaarten over Vertrekken en Aankomen. [Spel]. Odisee, Kenniscentrum Gezinswetenschappen.
- World Vision (2018) Learning brief: Spiritual support to children on the move and their caregivers as a source of healing and resilience. <https://www.wvi.org/publications/case-study/faith-and-development/learning-brief-spiritual-support-children-move-and>
- Worthman, C.M. (2010) The Ecology of Human Development: Evolving Models for Cultural Psychology. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 2010 41: 546
- Yohani, S.C. (2008) Creating an Ecology of Hope: Arts-based Interventions with Refugee Children. *Child and Adolescent Social Work Journal* 25(4):309-323
- Zijlstra, A.E. (2012). In the best interest of the child? A study into a decision-support tool validating asylum-seeking children's rights from a behavioural scientific perspective. Thesis, University of Groningen, Groningen, the Netherlands.
- Zevulun, D. (2017). Repatriation and the Best Interests of the Child. The rearing environment and wellbeing of migrant children after returning to Kosovo and Albania. University of Groningen, The Netherlands.
- Zijlstra, A. E., Kalverboer, M. E., Post, W. J., ten Brummelaar, M. D. C. & Knorth, E. J. (2015). De BIC-Q: een instrument om de kwaliteit van de opvoedingsomgeving van asielzoekerskinderen in kaart te brengen. *Kind en adolescent*. 36, 1, p. 23-37

Bijlagen

Bijlage I. Randvoorwaarden voor terugkeer van asielzoekerskinderen uit gezinnen

De fysieke veiligheid van het kind is gewaarborgd

- Er is een assessment uitgevoerd van de veiligheidssituatie in land van terugkeer met aandacht voor kind-specifieke risicofactoren.
 - De veiligheidssituatie in land en plaats van terugkeer, eventuele risicofactoren en mogelijke beschermingsmaatregelen zijn voorafgaand aan terugkeer in kaart gebracht om te garanderen dat er geen (direct) fysiek gevaar is in de vorm van geweld, vervolging, risico op misbruik, recruitment, mensenhandel of uitbuiting.
- Er is aandacht voor specifieke individuele behoeften aan bescherming, zoals: kindspecifieke vervolgingsgronden na terugkeer en/of extra kwetsbaarheid van meisjes (op het gebied van uithuwelijking, sekse gerelateerde uitbuiting en schooluitval).
- Voorafgaand en na terugkeer worden (zo nodig) passende kinderbeschermingsprocedures gevolgd.¹²⁸
 - Alle kinderen die het onderwerp zijn van een terugkeerprocedure vallen onder de toepassing van de nationale regels inzake kinderbescherming.
 - De vraag of terugkeer in het belang van het kind is, wordt beoordeeld. Hierbij wordt gekeken naar de input van alle relevante partijen, waaronder de input van specialisten op het gebied van kindermishandeling en kinderbescherming.
 - Er zijn samenwerkingsprotocollen tussen de diverse instanties en partijen die betrokken zijn bij de situatie van kinderen.
 - Er zijn formele procedures aanwezig in landen van terugkeer om toe te zien op de gevolgen van de terugkeer voor het kind.
- Er is een individueel en concreet re-integratieplan opgesteld met het gezin waarin risicofactoren en eventuele te nemen benodigde beschermingsmaatregelen zijn opgenomen.
 - Het kind wordt op een kindvriendelijke en leeftijdsadequate manier betrokken bij het opstellen van een terugkeerplan. De mening van het kind wordt hierin gehoord en meegenomen.
- Er is langdurige (minimaal 1 jaar) monitoring na terugkeer, hiervoor zijn onafhankelijke monitoringsmechanismen ingesteld.
 - Er is een checklist voor toezicht opgesteld die belangrijke aanwijzingen noemt waaronder: registratie (of erkenning van burgerlijke staat), onderdak, onderwijs, werkgelegenheid, gezondheidszorg, re-integratie in de gemeenschap en evaluatie van de veiligheid en gezondheid van het kind.¹²⁹

De psychosociale veiligheid van het kind is gewaarborgd

- Er is psychosociale ondersteuning van het kind tijdens het terugkeerproces.
 - Ouders worden ondersteund bij de begeleiding van hun kinderen bij, en zo nodig na terugkeer.
- Kinderen moeten na terugkeer in een veilige en beschermende omgeving kunnen leven, waar ze zich veilig kunnen hechten.
 - Er is tenminste één veilige beschikbare volwassene waaraan het kind gehecht is/zich kan hechten.
 - Het gezin krijgt (psychosociale) ondersteuning tijdens het re-integratieproces.
 - Indien aan de orde is er afstemming en overdracht vanuit hulpverlening in het asielland naar een partnerorganisatie/hulpverlening in land van terugkeer.
- Specifieke kwetsbaarheden van het kind (en gezin), zoals trauma, leer- en/of ontwikkelingsproblemen, handicap, risico op discriminatie en uitsluiting etc., zijn in kaart gebracht.
 - Er is aandacht voor het voorkomen van mogelijke discriminatie/stigmatisering na terugkeer i.v.m. etniciteit, geslacht of migratie (bijv. vanwege ‘verwestering’)
 - De sociale (familie)banden van het kind worden beschermd:
 - Tijdens en na de terugkeer wordt de eenheid van het gezin zoveel mogelijk beschermd.
 - Kinderen worden niet gescheiden van hun familie, tenzij dit in hun eigen belang is.
 - Kinderen hebben goed afscheid kunnen nemen in land van herkomst.
 - Er is begeleiding na terugkeer bij de re-integratie en het opbouwen van een sociaal netwerk voor het hele gezin.
 - Factoren die de re-integratie van kinderen en het opbouwen van vriendschappen kunnen belemmeren/bevorderen zijn in kaart gebracht en meegenomen in het terugkeerplan.
- De (continuïteit in) ontwikkeling en identiteit van het kind is gewaarborgd:
 - Gezinnen met kinderen krijgen gedurende een vrijwillige vertrekperiode de tijd om zich voldoende op het vertrek voor te bereiden zodat de situatie van het kind zo min mogelijk wordt verstoord.
 - De vrijwillige vertrekperiode (of de verlening ervan) biedt voldoende tijd voor kinderen om¹²⁸:
 - hun schoolexamens af te maken of andere academische mijlpalen, zoals het einde van een semester of academisch jaar, te kunnen bereiken.
 - medische behandeling of overige gezondheidszorg te kunnen ondergaan indien dit op korte termijn noodzakelijk of na terugkeer onmogelijk is.
 - alle benodigde documenten, zoals het geboortebewijs en onderwijs- en medische dossiers, te kunnen verzamelen.
 - Kinderen worden ondersteund in het terugkeerproces, waarbij aandacht is voor het kunnen (blijven) ervaren van verbondenheid met zowel het asielland als land van herkomst/terugkeer.
- Er is aandacht voor het versterken van (bronnen van) veerkracht van kind en gezin voorafgaand en na terugkeer.

128. European Council on Refugees and Exiles (ECRE) (2011), voor meer aanbevelingen op dit punt zie oorspronkelijk document.

129. European Council on Refugees and Exiles (ECRE) (2011)

130. European Council on Refugees and Exiles (ECRE) (2011)

De materiële zekerheid van het kind is gewaarborgd

- ☐ In de primaire levensbehoeften wordt voorzien na terugkeer, d.w.z. veilige huisvesting, water, voedsel en sanitatie na terugkeer is gegarandeerd.
- ☐ Kind en ouder(s) hebben na terugkeer toegang tot (psychosociale) gezondheidszorg.
- ☐ Het kind heeft toegang tot passende scholing. Factoren die de aansluiting in het onderwijs kunnen belemmeren/bevorderen zijn in kaart gebracht en meegenomen in het terugkeerplan.
 - ☐ De school in het asieland is op tijd ingelicht over de terugkeer zodat er voldoende tijd is voor een overdracht naar de school in land van terugkeer.
 - ☐ Rapporten e.d. zijn zo nodig vertaald.
 - ☐ Eventuele bijscholing (op gebied van taal) is geregeld.
- ☐ Er is een individueel en concreet re-integratieplan opgesteld met daarin de mogelijkheden voor huisvesting, opleiding en werk, toegang tot geschikte (geestelijke) gezondheidszorg, onderwijs, en ondersteuning bij de re-integratie (van de kinderen).
 - ☐ Het kind wordt op een kindvriendelijke en leeftijdsadequate manier betrokken bij het opstellen van een terugkeerplan. De mening van het kind wordt hierin gehoord en meegenomen.
- ☐ Er zijn programma's beschikbaar voor ondersteuning bij vrijwillige terugkeer en re-integratie die speciaal zijn toegespitst op de behoeften van kinderen en gezinnen.¹³¹ Maatwerk en aandacht voor sociale 'inbedding' zijn hierbij belangrijk.
 - ☐ Gezinnen ontvangen informatie over de beschikbaarheid van dergelijke programma's, waaronder over:
 - ☐ De beschikbaarheid van financiële ondersteuning;
 - ☐ De beschikbaarheid van ondersteuning bij re-integratie, waaronder re-integratie van kinderen in het onderwijs;
 - ☐ Er is uitgerekend hoeveel financiële ondersteuning het gezin nodig heeft om zichzelf opnieuw binnen hun gemeenschap te vestigen.¹³²
 - ☐ Ondersteuning in land van terugkeer moet bijdragen aan duurzame oplossingen, en bijdragen aan acceptatie door- en integratie in de community. Individuele interventies voor terugkerende gezinnen zouden daarom idealiter samen moeten gaan met aandacht voor/aansluiting bij capaciteitsopbouw in land van terugkeer op het gebied van onderwijs, (geestelijke) gezondheidszorg en kinderscherming.

De juridische zekerheid van het kind is gewaarborgd¹³³

- Bij zowel de besluitvormingsprocedures als de terugkeerprocedure zijn specifieke waarborgen ingevoerd die verzekeren dat het belang van het kind gedurende het gehele proces voorop wordt gesteld en voldoende is gerespecteerd.
 - Een 'Best Interests Assessment' is meegenomen in de uitkomst van de beroepsprocedure.
 - De uitvoering hiervan gebeurt:
 - door een multidisciplinair team wat (be)geleid wordt door professionals op het gebied van kinderscherming.
 - in samenwerking met een partnerorganisatie in land van terugkeer. Afstemming en communicatie tussen asielland en land van terugkeer is aanwezig om er voor te zorgen dat de belangen en rechten van het kind bij terugkeer en re-integratie gewaarborgd zijn.
 - Eventuele zelfstandige asielmotieven van betrokken kinderen zijn meegenomen in de procedure.
- Identiteitsdocumenten van het kind zijn voorafgaand aan terugkeer geregeld.
- De mening/stem van het kind wordt gehoord en meegenomen in het terugkeerproces.
- Het kind is op een kindvriendelijke en leeftijdsadequate manier voorgelicht over de terugkeer(procedure).
 - Kinderen krijgen duidelijk inzicht in wat er gaat gebeuren, in de procedures en gebeurtenissen.
 - De informatie sluit aan bij (de situatie van) het kind, d.w.z. is aangepast aan de leeftijd, (emotionele) ontwikkeling, taal, cultuur, geslacht en evt. kwetsbaarheden.
 - De informatie is gericht op het versterken van de veerkracht van de kinderen door de mogelijkheid te bieden om invloed uit te oefenen, en door beschermende personen, hulpbronnen en gedragingen in kaart te brengen.
 - Het verstrekken van de informatie gebeurt op een sensitieve manier, waarbij rekening gehouden wordt met de loyaliteit van kinderen aan hun ouders.
 - Kinderen worden regelmatig in de gelegenheid gesteld om vragen te stellen en de informatie die zij ontvangen, te controleren.¹³⁴
 - Methoden zijn voorhanden om na te gaan of de kinderen de verstrekte informatie goed hebben begrepen (bijvoorbeeld door kinderen te vragen de informatie in hun eigen woorden na te vertellen).¹³⁵
 - Ouders worden tijdens de procedure ondersteund bij het geven van informatie aan hun kinderen.

131. European Council on Refugees and Exiles (ECRE) (2011)

132. European Council on Refugees and Exiles (ECRE) (2011)

133. European Council on Refugees and Exiles (ECRE) (2011), voor meer aanbevelingen op dit punt zie oorspronkelijk document

134. European Council on Refugees and Exiles (ECRE) (2011)

135. European Council on Refugees and Exiles (ECRE) (2011)

Bijlage 2. Risicofactoren

In deze bijlage worden risicofactoren besproken die de ontwikkeling van asielzoekerskinderen (na terugkeer) negatief kunnen beïnvloeden, zodat deze meegenomen kunnen worden in het terugkeerproces.

Conditie van het kind

De meeste asielzoekerskinderen worden gedurende een langere periode (voorafgaand aan de vlucht, tijdens de vlucht en tijdens de asielperiode) blootgesteld aan meerdere stressvolle en/of traumatische ervaringen. Door deze voortdurende stress kunnen kinderen niet herstellen van eerdere stressvolle gebeurtenissen voorafgaand en rondom de vlucht, en kan hun psychosociale gezondheid zelfs verslechteren. Daarnaast zie je vaak dat de veerkracht van zowel het kind als van ouders door trauma en/of de langere periode van stress ondermijnd wordt. Hierdoor lopen asielzoekerskinderen een groter risico op het ontwikkelen van psychosociale problemen of stoornissen. Met name posttraumatische klachten, angsten, depressie, somatische klachten, slaapproblemen, aandachtsproblemen en terugtrekken uit sociale interactie worden vaak gerapporteerd bij asielzoekerskinderen.¹³⁶

Conditie van de ouders

Voor ouders van asielzoekerskinderen is het over het algemeen een uitdagende opgave om voldoende ondersteuning en veiligheid te bieden aan hun kinderen. Vaak zie je dat de combinatie van trauma bij ouders voorafgaand aan- en tijdens de migratie in combinatie met de onzekerheid en machteloosheid na migratie ouders extra kwetsbaar maakt.¹³⁷

De verblijfsduur

Gevoelens van machteloosheid, m.n. rondom de asielprocedure, spelen een grote rol in het leven van asielzoekerskinderen. In veel gevallen zie je dat dit hun ontwikkeling, veerkracht en de positieve werking van beschermende factoren ondermijnt. Zo kan een kind tijdens de asielperiode op school gemotiveerd zijn om te presteren vanuit de hoop op een vergunning en een zeker toekomstperspectief. Wanneer dit toekomstperspectief verandert vanwege de terugkeer leidt dit vaak tot teleurstelling. Het kind kan het gevoel hebben dat zijn harde werken niet heeft uitgemaakt en dat zijn toekomst onzeker is. Dit kan zijn motivatie voor school beïnvloeden en leiden tot een negatieve start in land van herkomst.

Onderzoek onder vluchtelingjongeren in NL laat zien dat wanneer de asielperiode te lang duurde, het de jongeren niet langer meer lukte om de moeilijkheden het hoofd te bieden en ze 'braken'. Het gevoel dat ze niet in staat waren om hun omstandigheden te beïnvloeden, het gevoel van machteloosheid en de continue teleurstelling zorgde ervoor dat ze niet meer durfden hopen en dit maakte hen pessimistisch en passief.¹³⁸

Dit gevoel van machteloosheid kan op meerdere vlakken spelen. De mate waarin kinderen betrokken worden bij de keuze om te migreren en om terug te keren kan verschillen, maar meestal hebben zij geen beslissende stem en wordt de keuze voor hen gemaakt, wat het gevoel van machteloosheid versterkt.

De leeftijd van het kind¹³⁹**0-5 jarigen**

Kinderen in deze leeftijd zijn met name afhankelijk van de zorg van de ouders. Er is nog weinig binding met het asielland en de culturele groep waar ze bij horen. Ook hebben deze kinderen nog weinig besef van tijd, van de betekenis om te verhuizen en hebben ze weinig bewuste herinneringen. Kinderen in deze leeftijd zijn door hun afhankelijkheid van de zorg van hun ouder(s) wel extra kwetsbaar wanneer er sprake is van psychische problematiek of langdurige stress bij ouders. Met name problemen op het gebied van hechting kunnen zichtbaar worden.

6-12 jarigen

Kinderen van 6-12 jaar brengen meer tijd door met anderen dan alleen ouders of de familie. Leeftijdsgenootjes, leerkrachten, en andere volwassenen krijgen een grotere invloed op de ontwikkeling en opvoeding. Wanneer de steun en opvoeding thuis tekort schiet kan dit (deels) gecompenseerd worden door steun en voorbeelden van anderen. Deze personen kunnen daarom een grote rol gaan spelen in hun leven, en het wegvallen van deze personen t.g.v. de terugkeer kan daarom grote impact hebben.

Kinderen in deze leeftijd krijgen sneller/steeds meer binding met het asielland. Zoals eerder genoemd hebben terugkerende kinderen zich over het algemeen sterk verbonden met het asielland vanuit een zoeken naar veiligheid en identiteit. De binding met land van herkomst is vaak verzwakt.

Taal speelt ook een grote rol op het gebied van inburgering. Vanaf de leeftijd van ongeveer 10 jaar wordt de identiteitsontwikkeling steeds belangrijker, deze is gekoppeld aan de ontwikkeling van de taal. De meeste asielzoekerskinderen spreken na een paar jaar vloeiend Nederlands terwijl de kennis en het gebruik van eigen taal minder wordt.

Nederland heeft een individualistische cultuur. Kinderen worden al jong gestimuleerd om na te denken over hun talenten, wie ze zijn en wat ze in de toekomst willen. Asielzoekerskinderen van deze leeftijd ontwikkelen een toekomstperspectief en een identiteit die steeds meer aansluit bij de Nederlandse cultuur en omgangsvormen (zoals standaard van zorg, onderwijs, vrijheid van meningsuiting, gelijkheid tussen jongens en meisjes etc.). Kinderen kunnen daardoor na terugkeer een gebrek aan toekomstperspectief ervaren en moeite met aansluiting bij de eigen cultuur.

De asielstatus kan veel invloed hebben op deze leeftijd. Kinderen willen graag gewoon zijn en erbij horen, en vinden het moeilijk dat hun positie anders is dan die van Nederlandse kinderen. Wanneer kinderen te horen krijgen dat ze geen verblijfsvergunning krijgen is er vaak sprake van onbegrip, boosheid. Kinderen kunnen het gevoel hebben dat het aan hen ligt en dat zij iets fout hebben gedaan, en voelen zich in de steek gelaten (door Nederland).

12 -18 jarigen

'Kinderen' in deze leeftijd worden volwassen en ontwikkelen een eigen identiteit. Contacten in de samenleving en met leeftijdsgenoten worden steeds belangrijker. Zoals ook al beschreven is bij de vorige leeftijdsgroep ligt er in Nederland een sterke focus op het ontplooien van talenten en het ontwikkelen van een eigen identiteit en toekomstdromen. De tieners/jongeren zijn gewend geraakt aan de Westerse normen en waarden (om zich vrij te bewegen en uiten) en hebben een toekomstperspectief wat vaak gebaseerd is op de standaard van onderwijs en welvaart in Nederland.

136. Zijlstra, A. E., Kalverboer, M. E., Post, W. J., ten Brummelaar, M. D. C. & Knorth, E. J. (2015)

137. Fazel, M. & Stein, A. (2002)

138. Sleijsen, M. e.a. (2017)

139. Voor deze alinea is gebruik gemaakt van het eerder aangehaalde onderzoek van Kalverboer en Zijlstra (2006)

Dit kan, met name bij meisjes, leiden tot een gebrek aan toekomstperspectief, moeite in het vinden van aansluiting bij vrienden en re-integratieproblemen na terugkeer.

Vanwege verschillen in acculturatie zie je vaak dat asielzoekerstieners/jongeren aansluiting met- en steun van hun ouder(s) missen en dat er een ambivalente relatie kan ontstaan. Veel tieners/jongeren nemen verantwoordelijkheden in het gezin over en gaan deels voor ouder(s) en of broers/zussen zorgen. Deze rol kunnen ze op zich blijven nemen na terugkeer, alhoewel je ook vaak ziet dat vaders na terugkeer weer meer de verantwoordelijkheid voor het gezin oppakken. Aan de andere kant kunnen ze zich gaan afzetten tegen hun ouders en hen ook dingen kwalijk gaan nemen, zoals bijvoorbeeld de lange asielprocedure of de terugkeer. Deze ambivalentie is ook zichtbaar t.o.v. de Nederlandse samenleving en het land van herkomst. Aan de ene kant zijn kinderen gehecht aan de Nederlandse samenleving en voelen ze zich vervreemd van het land van herkomst. Aan de andere kant voelen ze zich afgewezen door Nederland wanneer ze geen verblijfsvergunning krijgen. Dit kan zich uiten in schaamte, een negatief zelfbeeld (de vraag wat ze fout hebben gedaan), teleurstelling en boosheid.

Zowel bij de vorige leeftijdsgroep als bij deze groep beheersen de meeste kinderen de moedertaal alleen mondeling. Aansluiting bij passend onderwijs na terugkeer wordt hierdoor over het algemeen moeilijker.

De binding met land van herkomst

*"Als het kind positieve herinneringen heeft aan het land van herkomst, de taal spreekt, de cultuur kent, deze positief ervaart en zich er vertrouwd mee voelt, is de kans op ontwikkelingsschade kleiner dan wanneer dit niet het geval is."*¹⁴⁰ Hierboven werd al beschreven dat de binding met land van herkomst vaak verzwakt is vanwege de integratie in Nederland.

Dit wordt over het algemeen versterkt door negatieve ervaringen rondom de migratie, en doordat ouders, in de hoop zo de kansen op een verblijfsvergunning te vergroten, kinderen stimuleren om snel in te burgeren in Nederland en (naar buiten toe) vaak een negatief beeld neer zetten van land van herkomst.

Cultuurwisselingen

Asielzoekerskinderen hebben te maken met veel verlieservaringen: van familie, school, huis, vrienden. Het achter moeten laten van vertrouwde personen en dingen zonder afscheid te nemen versterkt het gebrek aan stabiliteit en voorspelbaarheid en kan kinderen kwetsbaarder maken. De manier van vertrek speelt hierin ook een belangrijke rol; is er afscheid mogelijk geweest, hoe zijn kinderen ingelicht voorafgaand en tijdens de reis etc.

Een andere belangrijke risicofactor is de mate van acculturatiestress die kinderen ervaren (hebben) zowel voor als na terugkeer. Acculturatiestress is stress die het gevolg is van cultuurveranderingen. Factoren die acculturatiestress veroorzaken zijn o.a. een taalbarrière, communicatieproblemen, cultuurverschillen, teleurstelling t.o.v. het asielland, vervreemding van eigen land en discriminatie. Kinderen die horen tot een etnische minderheidsgroep zijn hierin extra kwetsbaar.¹⁴¹

Conditie in asielland

Onderzoek laat zien dat niet zozeer trauma uit het verleden een risicofactor is, maar dat na verloop van tijd recente stressfactoren, zoals de asielpcedure, leefomstandigheden, teveel draaglast, functioneren op school, vriendschappen etc., een gelijke of soms zelfs belangrijkere rol spelen dan traumatische ervaringen uit het verleden. Belangrijke risicofactoren hierin zijn: het ontbreken van continuïteit (in zorg) en stabiliteit, het ontbreken van passend onderwijs en gebrek aan aansluiting bij vrienden.¹⁴²

Conditie in land van herkomst

Om de veiligheid en ontwikkeling van kinderen na terugkeer te waarborgen is het noodzakelijk om voorafgaand aan terugkeer mogelijke (kindspecifieke) risicofactoren na terugkeer in kaart te brengen. Onderzoek onder teruggekeerde gezinnen naar Afghanistan, Iraq, Somalië en Syrië laat zien dat de teruggekeerde kinderen in veel gevallen niet veilig waren, psychosociale problemen hadden, en er sprake was van onvoldoende materiële- en juridische zekerheid en bescherming. Risicofactoren die in dit onderzoek naar voren kwamen waren¹⁴³:

Op het gebied van materiële zekerheid:

- Moeilijkheden in het vinden van huisvesting, problemen rondom het terug eigenen van land en eigendommen.
- Moeite met het genereren van inkomsten. Weinig netwerk. Verlies aan werkervaring en zelfvertrouwen van ouders vanwege de asielperiode. Uit elkaar zijn gevallen van familie.
- Geen toegang tot-/aansluiting in het onderwijs. Meisjes vormen hierbij een grotere risicogroep.

Op het gebied van fysieke veiligheid:

- Kinderen zijn kwetsbaarder voor 'recruitment' omdat gezinnen minder sociale bescherming hebben en nog niet weer onderdeel zijn van de community.
- Onbekendheid met de (veiligheids)situatie (bijv. gevaar van landmijnen), regels, sociale en culturele normen en gewoontes in land van terugkeer maakt teruggekeerde kinderen extra kwetsbaar.
- Kinderen zijn kwetsbaar voor kinderarbeid en uithuwelijking vanwege financiële moeilijkheden na terugkeer.

Op het gebied van psychosociale ontwikkeling/emotionele veiligheid:

- Discriminatie.
- Moeilijkheden met de re-integratie vanwege psychosociale problemen.

Op het gebied van juridische bescherming:

- Slecht functionerend rechtssysteem. Vanwege gebrek aan 'goede connecties' geen/slechte toegang tot (juridische) hulp.
- Slecht functionerend kindbeschermingssysteem.
- Geen officiële registratie en dus geen wettige identiteit van kinderen.
- Teruggekeerde gezinnen zijn soms niet welkom door lokale autoriteiten of veiligheidsdiensten omdat ze gezien worden als sympathisanten van tegenstanders.

140. Kalverboer en Zijlstra (2006)

141. Fazel & Stein (2002)

142. Daud, A., af Klinteberg, B. & Rydelius, P.A. (2008)

143. Majidi, N. & Barratt, S. (2018)

Een ander rapport van Save the Children, over de impact die terugkeer van Europa naar Afghanistan heeft op betrokken kinderen, bevestigt dat zowel de veiligheidssituatie als de kans op uitval in het onderwijs reële risicofactoren zijn na terugkeer naar Afghanistan. Ongeveer 20% van de teruggekeerde kinderen gaf aan dat ze benaderd waren om onderdeel uit te maken van gewapende- en of criminele groeperingen. Slechts 16 van de 53 teruggekeerde kinderen (ongeveer 30%) ging naar school. Dit komt deels overeen met een algemeen hoog percentage van schooluitval in Afghanistan, maar wordt versterkt doordat het grootste deel van de geïnterviewde kinderen een school- en taalachterstand heeft vanwege de migratie. Een andere risicofactor die in het rapport genoemd wordt is het gebrek aan aansluiting bij- en verbinding met de plaats van terugkeer. Dit wordt versterkt doordat veel gezinnen niet terugkeren naar hun oorspronkelijke woonplaats en sociale netwerk en/of doordat sommige kinderen nog nooit in Afghanistan waren geweest. De meerderheid van de teruggekeerde kinderen gaven aan zich een buitenstaander te voelen. Ze weten niet hoe ze een sociaal netwerk moeten opbouwen, en kunnen minder gebruik maken van communicatiemiddelen zoals een mobiele telefoon en social media als voor de terugkeer. Kinderen geven aan dat de terugkeer een negatief effect heeft op hun psychische gezondheid, m.n. boosheid en verdriet/depressie worden genoemd, en (psychische) ondersteuning te missen.¹⁴⁴

De moeite met de re-integratie en het vinden van aansluiting (op school) wordt ook genoemd in onderzoek onder teruggekeerde kinderen naar Kosovo en Albanië. Dit had zowel te maken met de omgangsvormen op de nieuwe school, als met de herinneringen aan wat er qua scholing mogelijk was in het asielland. Kinderen werden daarnaast soms gepest omdat ze een ander accent hadden. Naast de noodzaak van begeleiding bij de re-integratie na terugkeer werd het belang van taalondersteuning voor en/of na terugkeer benadrukt. 'Eén van de sterkste emoties die de kinderen na terugkeer ervoeren was het gevoel van schaamte omdat ze de taal niet goed spraken. Kinderen trokken zich daardoor terug uit sociale omgevingen en ervoeren veel eenzaamheid en het gevoel nergens bij te horen.' Aan de andere kant lieten deze kinderen ook veel veerkracht zien. 'Aanvankelijke gevoelens van hopeloosheid veranderden bij een aantal kinderen in een proactieve houding om de taal te leren en zich in te zetten voor school. Een vooruitgang van hun schoolprestaties bleek een belangrijke factor te zijn voor het psychosociaal welbevinden van de kinderen. Daarnaast speelden ondersteuning van ouders, familie, nieuwe vrienden en anderen uit de omgeving een belangrijke rol voor teruggekeerde kinderen bij het overwinnen van moeilijkheden en het ontwikkelen van een proactieve houding.'

144. Guillaume, M., Majidi, N., Samuel Hall (2018)

Bijlage 3. Beschermende factoren

In deze bijlage worden bronnen van veerkracht cq. beschermende factoren besproken die de ontwikkeling van asielzoekerskinderen (na terugkeer) positief kunnen beïnvloeden, zodat deze meegenomen kunnen worden in het terugkeerproces.

Individuele bronnen van veerkracht

Persoonlijke karaktereigenschappen kunnen een beschermende rol spelen, en eraan bijdragen dat een kind ondanks moeilijkheden of trauma toch een normale ontwikkeling doormaakt. Beschermende karaktereigenschappen zijn: sociale vaardigheden, empathie, een proactieve houding, zelfvertrouwen, creativiteit en vindingrijkheid, het kunnen uiten/reguleren van emoties, aanpassingsvermogen en (sociale) intelligentie.¹⁴⁵

Zoals bij alle bronnen van veerkracht geldt ook hier, dat persoonlijke karaktereigenschappen aanmoediging en ondersteuning nodig hebben binnen een helpende omgeving, om sterker te zijn dan de risicofactoren en kwetsbaarheden.¹⁴⁶

Vluchtelingenkinderen/jongeren noemen zelf de volgende coping strategieën om om te gaan met ervaren stress tijdens de asielperiode¹⁴⁷:

- Iets goed kunnen, bijvoorbeeld uitblinken op school of in sport.
- Steun/hulp zoeken.
- Afleiding zoeken. Tijd doorbrengen met vrienden, en druk zijn met sport en school, helpt om niet aan problemen te denken, om stress te verminderen en vergroot het gevoel van zelfvertrouwen.
- Vermijding. Een coping strategie kan zijn om negatieve gevoelens te onderdrukken en niet te praten over het verleden en/of huidige stressfactoren. Hierdoor worden de kinderen niet overweldigd door hun gedachten en herinneringen, waardoor ze door kunnen gaan met hun leven.
- Weerstand/verzet, voor jezelf opkomen.

Dit laatste punt hangt ook samen met het ervaren van regie, en het ervaren van 'sociale rechtvaardigheid'¹⁴⁸.

Andere belangrijke individuele bronnen van veerkracht zijn hoop en religie/spiritualiteit. Hoop kan naar voren komen door plannen te maken voor de toekomst en te focussen op nieuwe mogelijkheden en een betere toekomst. School speelt hier een belangrijke rol in.¹⁴⁹

Voor veel asielzoekerskinderen en hun gezinnen speelt geloof een beschermende rol doordat ze steun ervaren in hun geloof, een gevoel van verbondenheid en doordat het geloof hen continuïteit en zingeving biedt. Vluchtelingenjongeren geven aan dat hun geloof helpt om betekenis te geven aan moeilijke omstandigheden. Religieuze gewoontes en rituelen kunnen daarnaast positieve herinneringen oproepen en samenbindend werken.¹⁵⁰

145. Daud, A., af Klinteberg, B. & Rydelius, P.A. (2008)

146. Daud, A., af Klinteberg, B. & Rydelius, P.A. (2008)

147. Sleijpen e.a. (2017)

148. Ungar, M. e.a. (2007)

149. Sleijpen e.a. (2017)

150. World Vision (2018)

Familie

Ondersteunende en positieve familiebanden zijn essentieel voor de veerkracht van asielzoekers-kinderen. De (psychische) gezondheid van zowel ouder(s) als kinderen, een goede ouder-kind relatie cq. positieve opvoedingsstijl en een hechte band met tenminste één ouder die in staat is om het kind te beschermen en steunen wordt daarbij het meest genoemd.¹⁵¹

Verdere belangrijke beschermende factoren in het gezin zijn: familiecohesie en het bij elkaar blijven van het gezin, effectieve communicatie, aanpassingsvermogen van het gezin aan de nieuwe omstandigheden, hoop voor de toekomst, familierituelen en structuur/grenzen.¹⁵²

Zorgen voor ouders/familieleden wordt ook genoemd als veerkrachtige handeling, wat kinderen het gevoel kan geven van betekenis te zijn.

School/vrienden

Onderwijs werd door de vluchtelingenkinderen/jongeren zelf als het belangrijkste middel gezien om controle te houden over hun leven en toekomst¹⁵³. Belangrijke beschermende schoolfactoren zijn: de mogelijkheid om naar school te gaan, zich veilig voelen op school, en onderwijs wat aansluit bij de ontwikkeling van het kind. Hierbij is voldoende kennis van de taal en toegang tot leermiddelen essentieel. Factoren op schoolniveau die de veerkracht van het kind kunnen versterken zijn: positieve schoolervaringen, gevoel erbij te horen, trots vanwege schoolprestaties (de familie eer hoog kunnen houden), vriendschappen, en het gevoel dromen waar te kunnen maken.¹⁵⁴

Gemeenschap/cultuur

Ondersteuning vanuit de bredere sociale omgeving en verbondenheid met de gemeenschap/cultuur kan beschermend werken en kan de stress vooraftgaand en na terugkeer verminderen.

Factoren op gemeenschapsniveau die de veerkracht van kinderen kunnen versterken zijn: sociale activiteiten, een veilige plek om te spelen, sociale steun en een gemeenschapsgevoel.

Meedoen aan sociale activiteiten, zoals sport en religieuze groepen, helpt asielzoekerskinderen bij het opbouwen van vriendschappen, het vergroten van eigenwaarde en geeft structuur.

Verbinding houden met de eigen cultuur en culturele gewoontes zoals religieuze gewoontes, familiewaarden en tradities, draagt ook bij aan een gevoel van verbondenheid, identiteit en trots voor de eigen cultuur en familie.¹⁵⁵

Overige veerkracht versterkende factoren op dit level zijn:

- Voldoende financiële zekerheid om deel te kunnen nemen aan de gemeenschap.
- Iets kunnen betekenen voor anderen.
- Deelnemen aan de maatschappij, integratie.
- Competente hulpverleners, vrijwilligers waar het kind terecht kan.
- Toegang tot informatie en tot zorg.

151. Eruyar, S. (2018)

152. Slobodin e.a. (2018)

153. Sleijpen e.a. (2016)

154. Pieloch, K.A. e.a. (2016)

155. Pieloch, K.A. e.a. (2016)

Bijlage 4. Overzicht risicofactoren en beschermende factoren

Kind		
(Pre-)migratie risicofactoren	Post-migratie risicofactoren	Remigratie risicofactoren
Slechte (psychische) gezondheid	Slechte (psychische) gezondheid	Slechte (psychische) gezondheid
Blootstelling aan geweld en/of andere traumatische ervaringen voorafgaand aan migratie of tijdens de migratie	Langdurige onzekerheid over/ angst voor terugkeer. Onzeker toekomstperspectief	Abrupt vertrek, geen mogelijkheid om afscheid te nemen
Verslechterde sociaal-economische omstandigheden voorafgaand aan migratie	Verblijfsduur in land van migratie (Hierbij speelt de context van-, en ervaren ondersteuning tijdens verblijf een belangrijke rol)	Weinig binding met land van herkomst
Stress en onzekerheid tijdens de vlucht	Acculturatiestress	Taalachterstand
Abrupt vertrek, geen mogelijkheid om afscheid te nemen	Ontbreken van continuïteit/ stabiliteit. Veel verhuizingen tijdens de asielperiode	Onzeker toekomstperspectief
	Veel draaglast (zorgen voor ouders, moeten presteren op school)	Acculturatiestress
	Leeftijd (>12)	Discriminatie
		Onbekendheid met (veiligheids)situatie in land van terugkeer
		Geen wettige identiteit
		Risico op recruitment
		Risico op kinderarbeid
		Risico op uithuwelijking
(Pre-)migratie beschermende factoren	Post-migratie beschermende factoren	Remigratie beschermende factoren
Persoonlijke karaktereigenschappen zoals: sociale vaardigheden, empathie, een proactieve houding, zelfvertrouwen, creativiteit, het kunnen uiten en reguleren van emoties, aanpassingsvermogen en (sociale)intelligentie	Zie (pre-)migratiefactoren, aangevuld met:	Zie (post-)migratiefactoren, aangevuld met:
Geloof, Religie	Gevoel van controle/regie. Ervaren van aandacht voor de stem en belangen van het kind	Voorbereid vertrek, mogelijkheid om afscheid te nemen
Coping strategieën	Kindvriendelijke informatie over procedures en gang van zaken in asielland	Kindvriendelijke informatie over de terugkeer
Hoop	Ervaringen van opgroeien in meerdere culturen	Spreekt de taal goed
Specifieke talenten en interesses, bijv. sport, hobby's		Verbinding met eigen cultuur
Voorbereid vertrek, mogelijkheid om afscheid te nemen		Wettige identiteit

Familie		
(Pre-)migratie risicofactoren	Post-migratie risicofactoren	Remigratie risicofactoren
Verlies van familieleden, uit elkaar vallen van familie	(Psychische) gezondheidsproblemen van ouder(s)	Zie post-migratiefactoren, aangevuld met:
Trauma van ouders/familieleden	Emotioneel stressvolle relaties binnen de familie	Stress en afwezigheid van ouders vanwege moeite om te voorzien in primaire levensbehoeften
	Ontoereikende opvoedingsomgeving (verzwakte ouder-kind relatie, ontbreken van continuïteit/stabiliteit in zorg)	Familiestress vanwege verwachtingen van, en cultuurverschillen met achtergebleven familie na terugkeer
	Verlies van familiecohesie	
	Verlies van familiedromen, hoop voor de toekomst	
(Pre-)migratie beschermende factoren	Post-migratie beschermende factoren	Remigratie beschermende factoren
(Psychisch) gezonde ouders	Zie (pre-)migratiefactoren, aangevuld met:	Zie post-migratiefactoren, aangevuld met:
Goede ouder-kind relatie, positieve opvoedingsstijl, veilige hechting, structuur en grenzen	Aanpassingsvermogen van het gezin aan nieuwe omstandigheden	Sterkere eigenwaarde en herstel van rol van ouder(s) doordat ouder(s) weer in eigen inkomen kunnen voorzien
Familiecohesie (sterke familieband)	Familierituelen, tradities	Hereniging met familie in land van herkomst
Beschikbaarheid/Steun van ouder(s)	Hoop voor de toekomst, familiedromen	Ondersteuning van familie in land van herkomst
		Vermogen van familie om samen betekenis te geven aan de migratie en terugkeer

School & Vrienden		
(Pre-)migratie risicofactoren	Post-migratie risicofactoren	Remigratie risicofactoren
Geen toegang tot (passend) onderwijs	Geen toegang tot (passend) onderwijs	Zie post-migratiefactoren, aangevuld met:
	Taalbarrière	Onvoldoende toegang tot leermiddelen
	Gebrek aan aansluiting bij vrienden	
	Leerproblemen, leerachterstand	
	Onvoldoende capaciteit en kennis van scholen om de kinderen en ouders te begeleiden.	
	Weinig betrokkenheid van ouders bij school	
(Pre-)migratie beschermende factoren	Post-migratie beschermende factoren	Remigratie beschermende factoren
Toegang tot (passend) onderwijs	Zie (pre-)migratiefactoren, aangevuld met:	Zie post-migratiefactoren, aangevuld met:
Vriendschappen	Ondersteunende leerkracht	Goede overdracht van school in asieland naar school in land van terugkeer
Positieve leer- en schoolervaringen	Voldoende capaciteit (kennis en aanbod) om kinderen en ouders extra begeleiding te bieden	Mogelijkheid om verbinding te houden met vrienden in het asieland

	Extra taalles	
	Erbij horen	
	Trots vanwege schoolprestaties	
	Betrokkenheid van ouders bij school	

Maatschappij/Cultuur		
(Pre-)migratie risicofactoren	Post-migratie risicofactoren	Remigratie risicofactoren
Behoren tot een etnische minderheidsgroep	Zie pre-migratiefactoren, aangevuld met:	Zie post-migratiefactoren, aangevuld met:
Onstabiele en onveilige leefomgeving	Acculturatiestress: taalbarrière, communicatieproblemen, cultuurverschillen, teleurstelling t.o.v. asielland, discriminatie	Geen/beperkt sociaal netwerk, uit elkaar vallen van familie
Financiële onzekerheid	Onvoldoende toegang tot informatie en zorg	Onzekerheid rondom huisvesting, terug eigenen van land en eigendommen
	Verlies van verbinding met eigen cultuur	Financiële onzekerheid
	Niet mee kunnen doen aan sociale activiteiten (vanwege cultuurverschillen of gebrek aan financiën)	Slecht functionerend kindbeschermings-/rechtssysteem
		Slecht functionerende (geestelijke) gezondheidszorg
		Stigma m.b.t. trauma/geestelijke gezondheidszorg
(Pre-)migratie beschermende factoren	Post-migratie beschermende factoren	Remigratie beschermende factoren
Sociaal netwerk, Sociale steun	Zie (pre-)migratiefactoren, aangevuld met:	Zie pre- en post-migratiefactoren, aangevuld met:
Stabiele en veilige leefomgeving	Verbinding kunnen houden met de eigen cultuur en culturele gewoontes	Nog aanwezig sociaal netwerk in land van herkomst
Verbondenheid met de gemeenschap en cultuur	Deel kunnen nemen aan de maatschappij in asielland	Steun bij de re-integratie
Een veilige plek om te spelen		Zekerheid rondom huisvesting
Iets kunnen betekenen voor anderen		Juridische steun
Toegang tot informatie en zorg		
Deel kunnen nemen aan sociale activiteiten zoals sport en religieuze activiteiten		

Bijlage 5. Formulier risicofactoren en beschermende factoren (gebaseerd op Pharos 2017)

Risicofactoren	Beschermende factoren
Kind	
Familie/gezin	
School & vrienden	
Maatschappij/cultuur	

Te nemen beschermingsmaatregelen
☐ Geen
☐ Beschermingsmaatregelen op het gebied van veiligheid:
☐ Benodigde medische ondersteuning:
☐ Benodigde psychosociale ondersteuning:
☐ Benodigde ondersteuning m.b.t. onderwijs:
☐ Overig:

Bijlage 6. Overzicht gespreksvoering met kinderen naar leeftijd (op basis van Delfos, M.F. 2005)

	6-8 jaar	8-10 jaar	10-12 jaar
Metacommunicatie	- Uitleg van de kaders en het doel van het gesprek - Veel metacommunicatie	- Uitleg van de kaders en het doel van het gesprek - Veel metacommunicatie	- Uitleg van de kaders en het doel van het gesprek - Metacommunicatie is nu minder belangrijk. Het uitspreken van waardering is voor deze leeftijd erg belangrijk
Vorm	- Praten + spelen 15 – 20 minuten verbaal - Verbale spelvormen - Vrienden als voorbeelden gebruiken - Niet te lang stilzitten	- Praten, soms spelen 30 – 45 minuten verbaal	- Praten 60 minuten verbaal - Eventueel met een vriend(in)
Verbale aspect	Kort en concreet, moeilijke woorden vermijden	- Concreet, moeilijke woorden uitleggen. - Gebruik maken van indirecte communicatie, bijvoorbeeld wat vriendjes of vriendinnetjes zouden vinden	Concreet en abstract, moeilijke woorden uitleggen
Non-verbale aspect	Non-verbale communicatie blijft belangrijk	Benoemen van non-verbale communicatie	Benoemen van non-verbale communicatie
Vraagtechnieken	- Gesloten vragen vermijden - Vermijd suggestieve vragen - Vragen over gebeurtenissen stellen in relatie tot ruimte i.p.v. tijd, dus: 'waar was je toen, wat deed je toen' i.p.v. 'wanneer was dat' - Vragen gevarieerd herhalen - Niet samenvatten	- Open vragen afwisselen met gesloten vragen - Vermijd suggestieve vragen - Sociaal wenselijke antwoorden voorkomen - Vragen over gebeurtenissen kunnen gesteld worden in relatie tot ruimte en tijd - Samenvatten voor structuur	- Open vragen - Doorvragen - Vermijd suggestieve vragen - Sociaal wenselijke antwoorden voorkomen - Vragen over gebeurtenissen kunnen gesteld worden in relatie tot ruimte en tijd - Samenvatten voor structuur
Motivatie	- Steeds aan de motivatie werken. Ook in deze leeftijd is een beloning (materieel en immaterieel) een belangrijke bevestiging - Afronden op onderwerp. Spanningsboog blijft ook belangrijk.	- Motivatie zowel voor als tijdens het gesprek checken. Kinderen van 8-10 jaar hebben het nodig om te weten wat er van hen verwacht wordt en wat de 'regels' zijn. Beloning (zowel materieel als immaterieel) werkt ook op deze leeftijd nog stimulerend. - Afronden op onderwerp.	Een materiele beloning wordt gewaardeerd, maar met name de immateriële beloning is belangrijk in de vorm van waardering en bevestiging.

Bijlage 7. Mogelijke symptomen en reacties ten gevolge van de terugkeer

In onderstaande tabel wordt een overzicht gegeven van mogelijke symptomen en reacties die kinderen kunnen laten zien ten gevolge van de terugkeer.¹⁵⁶

Mogelijke symptomen en reacties ten gevolge van de terugkeer
- Verdriet. Dit kan zichtbaar zijn, maar ook verborgen. - Woede, boosheid. Algemene boosheid, maar ook directe boosheid op diegene die invloed hebben op de terugkeer, of deze niet heeft kunnen voorkomen. - Angst. Angst voor de toekomst, angst voor alleen zijn, overige angsten. Extra bezorgdheid om anderen. Angst dat familieleden of vriendjes iets overkomt. - Verstoorde emotie- en impulsregulatie. Kinderen kunnen heel boos worden of in paniek raken en zichzelf niet reguleren. Ook kunnen kinderen heel impulsief gedrag laten zien. - Schuldgevoelens. Kinderen vanaf zes jaar kunnen zich wel al verplaatsen in anderen, en vaak ontstaat er een behoefte aan een verklaring voor wat hen is overkomen. Het vermogen om daadwerkelijk te begrijpen wat er is gebeurd ontbreekt echter nog. Hierdoor kunnen fantasieën en schuldgevoelens ontstaan. - Gevoelens van machteloosheid. - Vermijding en ontkenning. Verdringen van de gebeurtenis. - Dromen en nachtmerries. - Gezondheidsproblemen door spanning en stress: hoofdpijn, buikpijn, misselijkheid, slaapproblemen, verminderde eetlust. - Eenzaamheid. Het gevoel dat anderen niet begrijpen hoe ze zich voelen. - Concentratie- en geheugenproblemen. Chaotisch/vergeetachtig zijn. - Leerproblemen - Lusteloosheid. Afwezigheid, er niet bij zijn. - Extra waakzaam en schrikachtig zijn. - Vertraging in de ontwikkeling, regressief gedrag, d.w.z. dat het kind aangeleerde vaardigheden zoals zindelijkheid of praten verliest.

156. Een deel van de informatie komt uit de handreiking: Psychische problematiek bij vluchtelingkinderen en -jongeren (2017) van Pharos.

Bijlage 8. Kenmerken collectivistische versus individualistische cultuur

Collectivistische cultuur (focus op een relationeel zelf)	Individualistische cultuur (focus op een onafhankelijk zelf)
Waarden / opvoedingsdoelen	
Belangrijke waarden zijn: • verbinding met familie en andere hechte relaties • verantwoordelijkheid voor anderen • ijver, serieuze levenshouding • vervullen van sociale en economische rollen • samenwerking • respect, gehoorzaamheid, zelfcontrole	Belangrijke waarden zijn: • autonomie • zelfverwezenlijking, eigenwaarde • ontwikkelen van persoonlijke competenties • onafhankelijkheid, persoonlijke keuze, intrinsieke motivatie • assertiviteit, zich kunnen uiten
Waarde van kinderen is naast emotioneel ook economisch.	Waarde van kinderen is met name emotioneel.
Focus op de familie/groep, meer wij-zij denken. Het beschermen van de sociale cohesie binnen de familie staat centraal.	Focus op het individu en op de persoonlijke ontwikkeling.
Familierollen	
De bredere familie (grootouders, ooms, tantes, neefjes, nichtjes etc.) spelen een grote rol in de opvoeding en ontwikkeling van kinderen.	Gezinscultuur. Opvoeding vindt met name plaats in het eigen gezin door de ouder(s).
Over het algemeen houdt de moeder zich meer bezig met huishoudelijke en verzorgende taken en de emotionele ondersteuning van de kinderen. De taak van de vader is meer controlerend en moreel sturend (stellen en handhaven van regels, huiswerkbegeleiding, beslissingen over school, uitgaven en (bewegings)vrijheid van de kinderen).	Een materiele beloning wordt gewaardeerd, maar met name de immateriële beloning is belangrijk in de vorm van waardering en bevestiging.
In de dagelijkse praktijk echter is deze rolverdeling vaak minder strikt en hebben moeders uiteindelijk vaak ook een controlerende en beslissende rol. ¹⁵⁷	Gelijke taakverdeling tussen vader en moeder.
Verhoudingen tussen man en vrouw en tussen oud en jong zijn hiërarchisch.	Gelijke verhoudingen tussen man en vrouw en in grote mate ook tussen oud en jong.
Eigenwaarde en omschrijving van de eigen persoon is gerelateerd aan sociale relaties en rollen (een goede zoon, broer, vriend)	Eigenwaarde en omschrijving van de eigen persoon is gerelateerd aan persoonlijke karakteristieken (slim, grappig, etc.)
Ontwikkeling en opvoeding van kinderen	
Belangrijke opvoedingsdoelen: • Maatschappelijke prestatie: het krijgen van een goede studie/baan en aan de toekomst denken en werken. • Conformiteit (zowel sociaal als moreel-religieus). Sociale aanpassing. Het 'rechte' pad bewandelen. Andere doelen zijn sociaal zijn tegen anderen, in stand houden van banden met familieleden, behouden van elementen van de eigen cultuur en persoonlijk welbevinden.	Belangrijke opvoedingsdoelen: • Persoonlijke autonomie: onafhankelijkheid, zelfstandigheid, verantwoordelijkheidsgevoel, persoonlijk welbevinden • Sociabiliteit: respect voor anderen, goede manieren, bijdragen aan de samenleving

Relaties staan centraal.	Het individu staat centraal.
Traditie en religie hebben een grote invloed op het beeld van kinderen en opvoeding.	De visie op de ontwikkeling en opvoeding van kinderen wordt voor een groot deel bepaald door wetenschap, en minder door religie en traditie.
De ontwikkelingsfasen van kinderen worden over het algemeen bepaald door biologische- en sociale veranderingen (geslachtsrijpheid, huwelijk, kinderen krijgen). Hierbij heeft de periode kindertijd minder specifieke aandacht.	Focus ligt op de (sociaal-)psychologische ontwikkeling van het kind.
Functioneel opvoeden. ¹⁵⁸ In collectivistische gezinnen is over het algemeen vaker sprake van functioneel opvoeden. Dit heeft deels te maken met een vaak meer vastgelegd rollenpatroon, maar ook sociaal-economische factoren spelen hierbij een rol. Een slechtere sociaal-economische situatie zorgt ervoor dat de focus van ouders ligt op 'overleven' en het kunnen bieden van de dagelijkse zorg.	Intentioneel opvoeden. Opvoeding in westerse culturen is over het algemeen meer intentioneel. Dit is zichtbaar in gezinnen, maar ook op scholen waar vaak gewerkt wordt vanuit een 'kindgerichte aanpak'.
Over het algemeen een meer autoritaire opvoedingsstijl. Focus ligt op onderlinge afhankelijkheid en gehoorzaamheid. De opvoeding is meer directief en er wordt minder uitgelegd en onderhandeld. Opvoeding is meer controlerend.	Toegeeflijke opvoedingsstijl. Opvoeding is met name gericht op het ontwikkelen van autonomie en zelfvertrouwen van de kinderen. Er wordt veel uitgelegd aan kinderen en onderhandeld, met als doel om kinderen zelf verantwoordelijk te maken. Opvoeding is meer begeleidend.
Extern geweten, kinderen moeten weten hoe het hoort.	Intern geweten.
Discipline: - Gericht op respect voor ouderen/autoriteits-figuren en aanleren van gewenst gedrag. - familieleden uit de bredere familie (bijv. opa, oom) spelen vaak een rol bij het disciplineren van kinderen.	Discipline: Gericht op zelf nadenken over gedrag en het leren van grenzen
Sekse specifieke opvoeding, over het algemeen voorkeur voor zoons boven dochters.	Gelijke waardering en benadering van jongens en meisjes.
Het kind moet zich aanpassen aan omstandigheden.	Omstandigheden zijn veranderbaar en aan te passen aan het kind.
School	
Sterke gerichtheid op presteren in het onderwijs en de maatschappij.	Focus op kindgerichte aanpak en persoonlijke ontwikkeling van kinderen.
De sociale, religieuze en morele ontwikkeling is de verantwoordelijkheid van de ouders, ontwikkeling van 'schoolse intelligentie' is de verantwoordelijkheid van school.	Onderwijs richt zich op de brede vorming van kinderen (zowel cognitief als sociaal-emotioneel als moreel), samenwerking en afstemming hierin met ouders.
Communicatie ¹⁵⁹	
Praat met name over wij, ons, onze.	Praat met name over ik, mij, mijn.
Indirecte communicatie, een deel van de boodschap zit in de non-verbale communicatie en in de context van de boodschap. ¹⁶⁰	Directe en letterlijke communicatie.

Meer verantwoordelijkheid voor de luisteraar om goed te interpreteren.	De verantwoordelijkheid voor duidelijke communicatie ligt bij de spreker. Je kunt beter dingen extra herhalen dan dingen onuitgesproken laten.
Meer stiltes en pauzes om de boodschap te interpreteren en de context te begrijpen.	Stiltes en pauzes worden vaak gezien als teken van toestemming of gebrek aan interesse.
Indirecte communicatie om mensen niet onnodig te kwetsen. Harmonie is belangrijk. Kritiek geven en confronteren is onbeleefd. Ja is niet persé ja. Nee kan te confronterend zijn.	Eerlijkheid in communicatie is belangrijk. Feedbackcultuur.
Non-verbale communicatie is belangrijk.	Woorden (gesproken of geschreven) zijn belangrijk.
Communicatie is contextueel, er wordt begonnen bij de context en van daaruit gaat men naar de kern, hoofdpunten worden niet gescheiden van details.	De informatie is gestructureerd, opgedeeld en gedetailleerd.
Persoonlijke en zakelijke netwerken lopen in elkaar over waardoor mensen elkaar via hun netwerken op de hoogte houden van veel informatie. Het sociale netwerk is de belangrijkste informatiebron.	Scheiding tussen formele- en informele communicatie. De (social) media is de belangrijkste informatiebron.
'Trauma' ¹⁶¹	
De term trauma wordt niet zo snel gebruikt. Meestal wordt gesproken over lichamelijke klachten i.p.v psychische klachten. Bijv. niet goed kunnen slapen, niet goed kunnen eten. Vaak een stigma op psychische klachten.	Psychologische benadering
Speling van het lot, bovennatuurlijk ingrijpen. Accepteren van de situatie, er is een 'reden' voor wat er gebeurt. Culturele geloven, rituelen en ceremonies worden ingezet om te herstellen van trauma.	Persoonlijke regie. Psychotherapeutische behandeling. Weinig verdraagzaamheid van 'lijden', erg gericht op persoonlijk geluk.
Moeite om over zichzelf als individu en over persoonlijke effecten van trauma te praten. Effecten van trauma worden vooral ervaren in relaties. Als door trauma sociale/culturele rollen niet meer vervuld kunnen worden heeft dat grote impact en leidt dit vaak tot een negatief zelfbeeld, het gevoel tot last te zijn voor de familie/groep, schuld- en schaamtegevoelens en isolatie. Omdat de groep/familie voor een groot deel de identiteit van het individu bepaalt heeft trauma hierdoor dubbel impact. Herstellen van de verbinding met de familie/groep en verminderen van schuldgevoelens (bv. door bewustwording/educatie) is daarom essentieel.	Individualistische benadering

157. Pels, T. en de Groot, M. (2005)

158. Onder functioneel opvoeden wordt het opvoeden bedoeld dat impliciet gebeurt in de dagelijkse omgang tussen ouders en kinderen. Bij intentioneel opvoeden gaat het om bewuste opvoeding die expliciet gericht is op de beïnvloeding van het gedrag van kinderen of stimulering van hun ontwikkeling.

159. Nunez, C. e.a. (2017)

160. Nunez, C. e.a. (2017)

161. Ransom de term trauma is vaak verwarring omdat het kan duiden op een gebeurtenis of op de psychologische impact. Niet iedere traumatische gebeurtenis geeft namelijk traumatische klachten. In dit stukje gaat het zowel om traumatische gebeurtenissen alsook om de impact van stressvolle gebeurtenissen in de vorm van trauma.

Bijlage 9. Monitoring checklist

Domain / goal	Monitoring spot check (please review indicators and then, for each domain ticket whether progress to date is good, satisfactory, below average or unsatisfactory) <i>Note: When reviewing, as several issues covered for each domain, take the lowest score achieved</i>		
	1st Monitor @ 6 months	2nd Monitor @ 12 months	3rd Monitor @ 18 months
Education / work	☐ Good ☐ Satisfactory ☐ Below Average ☐ Unsatisfactory	☐ Good ☐ Satisfactory ☐ Below Average ☐ Unsatisfactory	☐ Good ☐ Satisfactory ☐ Below Average ☐ Unsatisfactory
Indicators for education/ work	Good (4 points) - school-age child enrolled in next school year, according to last finished school year and certification. - older children pursue the type of education, skill-building or work they want. - educational gaps addressed through extra classes/courses - no language difficulties Satisfactory (3 points) - school-age child enrolled in school (maybe not in the year was supposed to be- but assessment of his/her knowledge and skills were made) - older children are either in training or working – based on their life project and available opportunities - some language difficulties remain, but they are addressed through extra classes - educational gaps addressed Below Average (2 points) - school-age child not enrolled in school in the upcoming school year - older children stay at home without useful activity or any possibility of developing their skills and abilities - gaps in knowledge and language remain substantial Unsatisfactory (1 point) - school-age child not enrolled even after 12 months have passed since return - older children carry out work that is likely to harm the health, safety or morals of the child - gaps in knowledge and language were not addressed - suspicion of child labour or exploitation <i>Note: Depending on when the child returns, starting school may take up to 9 months, however the goal is to address the child's needs for learning and to prepare for the upcoming school year.</i>		

Deze checklist is ontwikkeld door: Terre des hommes Foundation in Hungary, ECPAT (Austria), Hors la rue (France) and ARSIS (Greece), as well as Terre des hommes Albania and Kosovo Delegations, Medica Zenica (BiH), the Center for Youth Integration (Serbia), the Montenegrin Women's Lobby en Open Gate/La Strada FYROM, als onderdeel van het project "Monitoring the Situation of Children Returned from EU Countries" en is mede gefinancierd door het Europese Terugkeerfonds.

Domain / goal	Monitoring spot check (please review indicators and then, for each domain ticket whether progress to date is good, satisfactory, below average or unsatisfactory) Note: When reviewing, as several issues covered for each domain, take the lowest score achieved		
	1st Monitor @ 6 months	2nd Monitor @ 12 months	3rd Monitor @ 18 months
Social integration	☐ Good ☐ Satisfactory ☐ Below Average ☐ Unsatisfactory	☐ Good ☐ Satisfactory ☐ Below Average ☐ Unsatisfactory	☐ Good ☐ Satisfactory ☐ Below Average ☐ Unsatisfactory
<i>Indicators for social integration</i>	Good (4 points) - child has friends and participates in lots interaction with peers - any initial signs of bullying or discrimination have stopped - child is involved in some recreational or free-time activities Satisfactory (3 points) - child is less sociable but has some good friends - child does not experience bullying or discrimination- only in isolated incidents Below Average (2 points) - child is shy and does not initiate contact with children - child only has one or two friends - child rarely goes out of the house for activities aside from school - child experiences some discrimination or bullying at school (despite intervention) Unsatisfactory (1 point) - child has not made any friends since arrival - child is reclusive and spends all his/her time at home - child does not have any extracurricular activities - child is continuously bullied at school - without intervention from school staff <i>Naturally, a child will need time for social integration, so the goal is to move from unsatisfactory, towards good over the monitoring period.</i>		

Deze checklist is ontwikkeld door: Terre des hommes Foundation in Hungary, ECPAT (Austria), Hors la rue (France) and ARSIS (Greece), as well as Terre des hommes Albania and Kosovo Delegations, Medica Zenica (BiH), the Center for Youth Integration (Serbia), the Montenegrin Women's Lobby en Open Gate/La Strada FYROM, als onderdeel van het project "Monitoring the Situation of Children Returned from EU Countries" en is mede gefinancierd door het Europese Terugkeerfonds.

Domain / goal	Monitoring spot check (please review indicators and then, for each domain ticket whether progress to date is good, satisfactory, below average or unsatisfactory) Note: When reviewing, as several issues covered for each domain, take the lowest score achieved		
	1st Monitor @ 6 months	2nd Monitor @ 12 months	3rd Monitor @ 18 months
Housing	☐ Good ☐ Satisfactory ☐ Below Average ☐ Unsatisfactory	☐ Good ☐ Satisfactory ☐ Below Average ☐ Unsatisfactory	☐ Good ☐ Satisfactory ☐ Below Average ☐ Unsatisfactory
Indicators for housing	Good (3 points) • running water and electricity in the house • adequate room and privacy for family members • good insulation and heating • clean and hygienic • adequate furniture • housing is stable Satisfactory (2 points) • running water in the house • basic, functional furniture • clean • some form of heating available • space available for child to study • housing is unstable (child and family may have to move in the upcoming months) Below Average (1 point) • no running water in the house but tap exists within the perimeters of the house • no regular electricity supply • lack of space for child to study • lack of practical furniture • old, dysfunctional doors and windows • housing is very unstable (family will have to move soon) Unsatisfactory (0 point) • no running water in the house and no tap within perimeters of the house. Or unsafe water • no or no regular electricity supply • unhealthy sanitary conditions (including cleanliness) • not sufficient space/privacy • lack of basic furniture • lack of possibility for heating • leaking roof or uninsulated walls, lack of proper doors or windows (making heating ineffective, draft in the house, etc.) • family will likely be evicted from the accommodation in the upcoming weeks.		

Deze checklist is ontwikkeld door: Terre des hommes Foundation in Hungary, ECPAT (Austria), Hors la rue (France) and ARSIS (Greece), as well as Terre des hommes Albania and Kosovo Delegations, Medica Zenica (BiH), the Center for Youth Integration (Serbia), the Montenegrin Women's Lobby en Open Gate/La Strada FYROM, als onderdeel van het project "Monitoring the Situation of Children Returned from EU Countries" en is mede gefinancierd door het Europese Terugkeerfonds.

Domain / goal	Monitoring spot check (please review indicators and then, for each domain ticket whether progress to date is good, satisfactory, below average or unsatisfactory) Note: When reviewing, as several issues covered for each domain, take the lowest score achieved		
	1st Monitor @ 6 months	2nd Monitor @ 12 months	3rd Monitor @ 18 months
Health and lifestyle	☐ Good ☐ Satisfactory ☐ Below Average ☐ Unsatisfactory	☐ Good ☐ Satisfactory ☐ Below Average ☐ Unsatisfactory	☐ Good ☐ Satisfactory ☐ Below Average ☐ Unsatisfactory
Indicators for access to health and health condition of the child	Good (3 points) - medical services are available and accessible (appointments can be made within the week, available within 7kms from residence, affordable) - specialised services are available (within 30 kms) - quality of care and attention is good (skilled, attentive staff, medical supplies are adequate) - child is in good health Satisfactory (2 points) - basic services exist and are available (within 7kms from residence) - no specialised services are available (within 30kms) - there is support available for vulnerable populations to access healthcare - child is ill but is being treated Unsatisfactory (1 point) - medical services are hard to reach (more than 7kms from residence) - quality of care inadequate (lack of education of medical staff, lack of medical supplies or lack of attention, signs of discrimination of certain groups) - unaffordable and no health insurance available or accessible for vulnerable populations - child is frequently ill and/or his chronic condition cannot be treated - psychological counselling for children suffering from PTSD or trauma not available		

Legal situation	☐ Good ☐ Some gaps exist ☐ Administrative invisibility	☐ Good ☐ Some gaps exist ☐ Administrative invisibility	☐ Good ☐ Some gaps exist ☐ Administrative invisibility
Indicators for legal situation	Good (3 points) - child has all official documents Some gaps exist (1 point) - ID, or school certificates are missing Administrative invisibility (0 point) - lack of citizenship or - lack of birth certificate or - lack or residence permit		

Deze checklist is ontwikkeld door: Terre des hommes Foundation in Hungary, ECPAT (Austria), Hors la rue (France) and ARSIS (Greece), as well as Terre des hommes Albania and Kosovo Delegations, Medica Zenica (BiH), the Center for Youth Integration (Serbia), the Montenegrin Women's Lobby en Open Gate/La Strada FYROM, als onderdeel van het project "Monitoring the Situation of Children Returned from EU Countries" en is mede gefinancierd door het Europese Terugkeerfonds.

Domain / goal	Monitoring spot check (please review indicators and then, for each domain ticket whether progress to date is good, satisfactory, below average or unsatisfactory) <i>Note: When reviewing, as several issues covered for each domain, take the lowest score achieved</i>		
	1st Monitor @ 6 months	2nd Monitor @ 12 months	3rd Monitor @ 18 months
Family relations	☐ Good ☐ Satisfactory ☐ Some warning signs ☐ At risk	☐ Good ☐ Satisfactory ☐ Some warning signs ☐ At risk	☐ Good ☐ Satisfactory ☐ Some warning signs ☐ At risk
<i>Indicators for family relations</i>	Good (3 points) - nurturing relationship among family members/among children and guardians - child is treated as well as the other children - parents (guardians) pay adequate attention to the child - child is encouraged and supported to study and develop his/her skills and abilities Satisfactory (2 points) - despite the apparent love among family members/children and guardians, child needs additional attention of social worker - some conflicts or tension exists among children or the child and the guardians/parents but overall they manage these Some warning signs (1 point) - apparent tensions (and signs of substance abuse) in the family - child does not get positive guidance from guardians/parents - some of the child's psychological, emotional, physical needs are not met At risk (0 point) - signs of neglect or abuse by guardians/parents - child is treated differently (worse) than other children - serious psychological, emotional, physical needs remain unaddressed		
Safety	☐ Safe ☐ Safe with some concerns ☐ Unsafe	☐ Safe ☐ Safe with some concerns ☐ Unsafe	☐ Safe ☐ Safe with some concerns ☐ Unsafe
<i>Indicators for safety</i>	Safe (2 points) - safe environment, no safety concerns for family or for the child Safe with some concerns (1 point) - wide-spread discrimination against minority groups the child belongs to - high crime rate in the community - signs of social tension against returned families/children exist Unsafe (0 point) - presence of armed conflict - presence of unrest - serious threats to the family or the child directly		

Deze checklist is ontwikkeld door: Terre des hommes Foundation in Hungary, ECPAT (Austria), Hors la rue (France) and ARSIS (Greece), as well as Terre des hommes Albania and Kosovo Delegations, Medica Zenica (BiH), the Center for Youth Integration (Serbia), the Montenegrin Women's Lobby en Open Gate/La Strada FYROM, als onderdeel van het project "Monitoring the Situation of Children Returned from EU Countries" en is mede gefinancierd door het Europese Terugkeerfonds.

Domain / goal	Monitoring spot check (please review indicators and then, for each domain ticket whether progress to date is good, satisfactory, below average or unsatisfactory) Note: When reviewing, as several issues covered for each domain, take the lowest score achieved		
	1st Monitor @ 6 months	2nd Monitor @ 12 months	3rd Monitor @ 18 months
Financial support	☐ Good ☐ Satisfactory ☐ Below Average ☐ Unsatisfactory		
<i>Indicators for financial support</i>	Good (3 points) - the plan developed is realistic and appropriate and was carried out. - basic needs of the family and child are met - sustainability of socio-economic situation of the family/child Satisfactory (2 points) - the realistic and appropriate plan is under implementation - basic needs of the family and child are met - measures have been put in place to achieve sustainability of the socio-economic situation of the family/child (not yet achieved) Below Average (1 point) - the plan needed to be readjusted substantially because it was not realistic - some basic needs of the family and child are not met - gaps the financial support exist Unsatisfactory (0 point) - implementation of financial support was not done - basic needs of the family and child are not met		

Deze checklist is ontwikkeld door: Terre des hommes Foundation in Hungary, ECPAT (Austria), Hors la rue (France) and ARSIS (Greece), as well as Terre des hommes Albania and Kosovo Delegations, Medica Zenica (BiH), the Center for Youth Integration (Serbia), the Montenegrin Women's Lobby en Open Gate/La Strada FYROM, als onderdeel van het project "Monitoring the Situation of Children Returned from EU Countries" en is mede gefinancierd door het Europese Terugkeerfonds.

